

# OHARRAK XX. MENDEKO HIZTEGIGINTZAZ OROTARIKO EUSKAL HIZTEGIA ARTE

Ibon Sarasola

(JUMI, UPV/EHU, Euskaltzaindia)

## 0. Atarikoak

Azkueren *Diccionario Vasco-Español-Francés*-ek markatu du XX. mendeko euskal hiztezigintza.<sup>1</sup> Azkueren eragin horren pean gauzatu zen hiztegi multzoa aztertzea izango da hurrengo lerroetako helburu nagusia.

Aztertuko ditugun hiztegi guztiak elebidunak dira. Baina elebidunak izateaz bestalde beste nolakotasun bat badute batera: euskal hiztegi horien lehen betekizuna ez da hiztegi elebidunek, gaur egun bederen, dutena, hots, testu bat ulertzen edo testu bat idazten laguntzea. Askoz areago dira «euskara ikasteko», «euskara eza-gutzeko» edo «euskararen alde egiteko» tresnak. Are Larramendirena, alde horretatik «hiztegiarena» dena, berezko helburu horrekin zer ikusirik ez duten argibide eta zertzeladez beterik aurkitzen da, hitzaurretik bertatik hasita.

XX. mendean egoera «normaltzen» hasten da gure artean, baina ez da ia gaur arte erabat homologatzen. Hortaz, merezi du, lehenik, XX. mendeko gure hiztezigintza hiztegi elebidunen teoriaren ikuspuntutik aztertzea.

## 1. Hiztegi elebidunez

Jakina denez, hiztegi elebidun batean, euskara-erdara/erdara-euskara hiztegi batean, adibidez, lau hiztegi biltzen dira berez. Norberaren hizkuntza  $H_1$  eta hizkuntza «arrotza»  $H_2$  izendatzen baditugu, hauek dira, teorian bederen, bi norabideetako hiztegi elebidun baten betekizunak:

- 1)  $H_1$  hizkuntzan testu bat ontzen laguntzea.
- 2)  $H_2$  hizkuntzatik  $H_1$  hizkuntzara testu bat itzultzen laguntzea.

---

<sup>1</sup> Badira, adibidez, Azkueren hiztegiaren moldaketak direnak, Arbelaitz kaputxinoaren *Diccionario Castellano-Vasco y Vasco-Castellano de voces comunes a dos o más dialectos. Extraído del Diccionario mayor de R. M.<sup>a</sup> de Azcue y con su autorización*, 1929. urtean argitaratua eta Bilbon 1968an berrargitaratua, zeinetan sistema aski bitxi eta ez ekonomiko baten bidez —letra bakoitza hurrenez hurreneko hiru zatitan banatua agertzen da hitzen garrantziaren arabera— Azkuen hiztegi nagusiko hitzen berri ematen baita. Erdara-euskara zatian ere sistema hirukoitz bera erabiltzen da; bertan, eta Azkueren hiztegia bihurtzeko erabiliriko sistemaren ondorioz, ez dira falta «*Abarcas* (cuerda con la se sujetan las), (c) abarkari» bezalako sarrera txundigarriak.

- 3)  $H_2$  hizkuntzan testu bat ontzen laguntzea.  
 4)  $H_1$  hizkuntzatik  $H_2$  hizkuntzara testu bat itzultzen laguntzea.

Ia ezinezkoa da lau betekizun horiek hiztegi elebidun bakar batean biltzea. Hiztegiak, berez, betekizun horietako bi betetzeko tresnak ematen saiatzen dira. Beste hitz batzuetan esateko, «frantsesa-poloniera hiztegia» izeneko produktu edo tresna batek, esaterako, edo frantses batentzat edo poloniar batentzat pentsatua izan behar du, inoiz ez biontzat batera.

Adibidez, frantsesa-poloniera/poloniera-frantsesa hiztegi batean egoera hauek ditugu, teoriarik bederen, erabiltzailea frantsesa edo poloniarra den:

	Fr.-Pol.	Pol.-Fr.
a) Poloniar batentzat	Itzultzeko hiztegia	Sortzeko hiztegia
b) Frantses batentzat	Sortzeko hiztegia	Itzultzeko hiztegia

Praktikan ordea, horietako bi hautatzen dira hiztegi elebidunetan, beste biak ia erabat baztertuz. Eskuarki,  $H_1$  hizkuntzako edo  $H_2$  hizkuntzako hiztunak hautatzen dira. Bi erabileretako hiztegiak ez dago, garestiak eta tamaina handikoak gertatzen direlako, eta ezin saihestuzkoa delako erredundantzia maila garai bat.

Batek baino gehiagok pentsa dezake gogoeta horiek teoriakoak direla eta egunero praktikan ez dutela gorabeherarik. Nire eskarmentu pertsonalak besterik esaten dit. Badut, esaterako, frantsesa-poloniera/poloniera-frantsesa hiztegi bat, *Euskara batuaren ajeak* ontzeko eskuratu nuena. Poloniarrentzat prestatua zenez gero, nekeak ditut polonierazko gauza xumeenez jabetzeko.

Ronald Landheer-ek adibide konkretu bat dakar (Landheer 1983: 147),<sup>2</sup> interesgarria dena ikuspuntu desberdinok ikasazteko. Esaterako, berak dioenez, frantsesa-nederlandera hiztegi batean *patron* hitzari begiratzen badiogu, hamarren bat ordain aurkitzen ditugu, komaz edo puntu-komez bereziak:

(1) *patron m* (naaisters) *patroon*, voorbeeld, model; beschermher; patroon<sup>o</sup>; beschermheilige; eigenaar (van een zaakje, van een restaurant); werkgever, meester, patroon, baas, waard; [...]

Frantses testu batean hitz hori aurkitzen duen eta zer esan nahi duen jakin nahi duen nederlandar batentzat, ez da, testuinguruaren laguntzarekin, zailegia gertatuko bere hizkuntzako ordain egokia hautatzea. Baina nederlandera ozta-ozta dakien frantses batentzat ia ezinezkoa da hautatze hori gauzatzea.

Alderantziz, nederlandera-frantsesa hiztegi bati begiratzean, frantses hitzun batek arazo gutxiago izango ditu, baina argibide behin eta berriro errepikatuak aurkituko ditu etengabe. Esaterako, *opzicht* hitzaren frantses kideak, besteak beste, *raport* eta *égard* direla jabetzen denean, ez du zertan irentsi argibide multzo hau guztia:

<sup>2</sup> Artikulu horretan, 5 anbigutasun motaren azterketa aski interesgarria egiten du autoreak.

(2) opzicht *o* [...] 2 (oogpunt) rapport, égard *m*; [...] *in alle - en, in ieder -*, à tous (les) égards, à tous points de vue, sous tous les rapports; *in meer dan een -*, en plus d'un point, á maints égards; *in verschillende -en, in zeker -*. en un sens; *te dien -e*, à cer égard, á mon endroit; *ten -e van*, à l'égard de, envers [son ami]; *vis-a-vis* de [notre gouvernement]; au point de vue de [la défense nationale].

Arazoa azken buruan hau da: hiztegi elebidunek definizioen ordeaz kideak edo ordainak ematen dituzte, sinonimoen antzekoak direnak, «hizkuntzen arteko sinonimoak» (Landheer 1983: 149) hain zuzen. Hizkuntza batean gerta daitezke sinonimoak —sinonimoak definitzeko irizpide nagusitzat trukagarritasuna onartzen badugu bederen—, baina «hizkuntzen arteko sinonimoak» ezin izan daitezke inoiz trukagarriak, paradigma desberdinetan kokatzen direlako, eta gainera, ezin gerta daitezkeelako testuinguru erabat berdinetan, hots, testuinguru berberean.<sup>3</sup>

Hortaz, partezko kideak dira ia beti —teorian beti— «hizkuntzen arteko sinonimo» horiek. Baina tamalez, hiztegiak ez dute beti kontuan zertzelada hori, eta ez diote erabiltzaileari behar adinako indarrez kidesan partzial horren berri ematen. Azken batean, ez diote behar adinako indarrez adierazten nahitaezkoa dela hiztegi elebakarrera jotzea hitz baten barruti oso eta zehatzaren berri jakiteko.

Bada gure —hau da, euskaldunen— kasuan eragozpen erantsirik. Hiztegi elebidunei buruzko teoria lan ia guztia egin da hizkuntza normalizatuak soilik —barne eta kanpo normalizazioaz ari naiz— kontuan harturik. Baina Cristina Gelpik ikusarazten duen bezala (Gelpi 1997: 169), berrogei urtez kanpo normalizazioa ukatu zaion katalanaren kasuan kontuak ez dira ateratzen hartzailearen aldetik teoriak aurreikusten duen moduan. Eta are gutxiago euskararen kasuan. Izan ere, eta alderdirik oinarritzkoenetik hasita: hizkuntza idatziari dagokionez, zein da euskaldunen, edo euskaldun askoren, edo gehienen  $H_1$ , hau da, «bereko» hizkuntza, eta zein  $H_2$ , hots, hizkuntza «arrotza»? Hurrengo orrialdeetan ikusiko dugunez, euskal hiztegi elebidunak, formaren aldetik, euskaraz dakien erdal hiztun batentzat pentsatuak dira ia beti.

## 2. Bera-Lopez Mendizabalen *Erdera-Euzkera/Euzkera-Erdera* hiztegia

Hegoaldean bederen, Espainiako gerra aurreko eta gerra ondoko hiztegi «normala», hots, euskaraz irakurtzen eta idazten duen jende arruntaren —hau da, euskalari-eta ez direnen— hiztegia, ez da Azkueren *Diccionario vasco-español-francés*,<sup>4</sup> ezta haren *Diccionario de bolsillo* delakoa ere. Garai hartan, abertzaletasunaren inguruan batez ere, sortzen den euskaltzale mota berri horren eguneroko premietarako tresnak Beratar Erroman Mirena Abaren *Erdera-euzkera* eta Lopez Mendizabal'dar

<sup>3</sup> Are *telefono* bezalako hitzetan, aski da bi hizkuntzetako batek, euskarak bezala, «sinonimo» bat —*urrutizkin*— izatea, asimetria bat sortzeko.

<sup>4</sup> Hau dio P. Mujikak bere hiztegiaren propaganda gisa, 1964an Loiolan atera zuen berripaper moduko batean, bigarren orrialdean: «El Diccionario V. E. F. del mismo Azkue llevaba ya en 1937 más de treinta años vendiéndose, pero sin agotarse a pesar de su reducida tirada». Eta haren kideko beste paper batean zehatzago: «El diccionario de Azkue, con tirada de 1500 ejemplares, ha necesitado medio siglo para agotarse».

*Euzkera-erdera* hiztegiak dira. Hiztegi horiek, batzuetan bakarka eta beste batzuetan elkarrekin argitaratu zirenak, izan ziren 1965 ingurua arte gehien saldu ziren euskal hiztegiak: bizpahiruna edizio izan zituzten gerra aurrean, eta 1975-76 urteetan Beraren Euskara-Erdararen bosgarren edizioa eta Lopez Mendizabalen Erdara-Euskararen seigarrena, hurrenez hurren, plazaratu ziren. Tamaina ere ohiko sakela edo esku hiztegiarena da, 1932 argitaraldian bederen.<sup>5</sup> Hortaz, Bera-Lopez Mendizabalen hiztegi hau da, dudarik gabe, euskal hiztegi gintzaren lehen merkataritza produktu normaldua.

*R. Beraren Euzkel-iztegitxua.* Bera eta Lopez Mendizabalen *Erdera-euzkera/euzkera-erdera* hiztegi horrek argia ikusi aurretik, Bera'tar Erromanek argitaratua zuen, Iruñean, bi liburukitan, 1909-1911 urteetan, *Euzkel-iztegitxua* izeneko euskal-erdal hiztegia. Izena gorabehera, ez da hiztegi txikia: bi liburukien artean 1471. orrialde ditu —nahiz txikiak diren— eta guztira ia 30.000 sarrera, amaierako gehigarriko 1600 bat sarrerak barne. Oro har hitz eginez, Beraren hiztegiak Azkueren hiztegi nagusiko hegoaldeko hitzak eta sabindarren neologismoak biltzen ditu. Hona hiztegiaren 8. orrialdeko hitzak eta beren jatorria:

*Abarroskatu* [A], *abarrots* [A], *abarxka* [A], *abartsu* [A], *abastar* [A], *abatu*, *abatza* [-A], *abazuza* [A], *abe* [A], *abegor* [A], *abeldegi* [-A], *abelera* [A], *abeletxe* [A], *abelge* [S], *abelgorri* <-orxi> [A], *abelkera* [A], *abelongarri*, *abeltegi* [A], *abeltzai* [-A], *abenda* [S], *abendu* [A], *aberaskarri*, *abereska* [sic; A *aberaska*], *aberaski* [S].

(A: Azkueren hiztegitik harturiko hitza; -A: Azkueren hiztegitik harturiko hitza, apur bat, ortografian edo, aldatua; S: sabindarren hitza).

Ikusten denez, hitz gehienak Azkueren hiztegitik hartuak dira,<sup>6</sup> eta beste batzuk sabindarren jardunetik; *abatu* berak sortua izan daiteke, eta, kontuan izanik Bera sabindarra zela, orobat *abelge* «necesitado, pobre», zeina *abere+ge*-tik eratorritzat ematen baitu. Amaierako gehigarriak, aldiz, batez ere sabindarren hitzak jasotzen ditu.

Sarreren egiturari dagokionez, bakunak dira gehienak, komaren ondoan erdal ordaina —gehienetan Azkuerena hitzez hitz-edo kopiatua— besterik ematen ez dutenak. Ez dira, noski, gramatika kategoriak adierazten, eta ez da ia ematen erabilerari buruzko argibiderik. Aipuak gutxi dira, eta antza denez, irizpide jakinik gabe ezarriak.

Batzuetan etimologiak azaltzen dira —**abarr**<sup>7</sup> (de **abe-arr**) bezalakoak—, eta bestetan hitzaren erdaltasuna salatzen da, euskal hitz garbia eskainiz, esaterako «**abade**, [...] Voz erdérica cuyo origen es **abbas**, **abbati**, y debe ser sustituida con **jaupari** (jaun-opa-ari-dominuscum sacrificium oferens)». Ikusten denez, urruti gaude hiztegi elebidun «normalen» parametroetatik.

Hiztegiak izena euskarazkoa badu ere, gaztelania erabiltzen du metahizkuntza gisa, salbuespenen bat gorabehera: gaztelaniaz dago *Euzkel-agaka* izenburua duen alfabetoa, eta gaztelaniaz *Advertencias*-ak, «Quedan suprimidas en nuestro idioma

<sup>5</sup> Ez dut 1916koa ikusteko aukerarik izan.

<sup>6</sup> Nahiz eta askotan sabindarren erara ematen diren —*adizkide*, *azkatu*—; ez beti, ordea —*gazte*, *aize*.

<sup>7</sup> *r* gandordunaz idatzia; hurrengo orrialdeetan ere *r* gandordunak *r* bikoitzaz letraldutako dira.

las siguientes letras» hasten direnak, eta, hortaz, oharrak baino areago aginduak diruditenak. Gaztelaniaz daude orobat sarrera barruko argibideak, goragoko lerroetan ikus daitekeenez. Ikusten denez, euskaraz dakiten erdal hiztunentzat dago prestatua Beraren *Euzkel-iztegitxua*.

*Beraren Erdara-euskara hiztegia*. Bera-Lopez Mendizabalen hiztegiaren lehen zatia Beratar Erroman Mirena Abaren *Diccionario castellano-euzkera* da. 1932ko argitaraldian tamaina txikiko 514. orrialde ditu, gutxi gorabehera 25.000 sarrera biltzen dituztenak. Oro har, erdal sarreraren ordainak sabindarren proposamenen bidez betetzen dira; eta sabindarrek jorratu ez dituzten hitzetan Azkuerengana jotzen da: *cafe*-rentzat, *akeitta* ematen da, baina *sacerdote*-rentat sabindarren *jaupari*; ez Azkueren *bereter*. Biok uzten dituzten tarteetan Larramendiren hitzen bat ere ager daiteke: «*habitante*, biztanle» edo «*abacería*, jaki-saltoki, jakitegi [Lar], jaki-saloki». Nolanahi ere «arazorik» gabeko hitzetan argi dago Azkueren hiztegia erruz erabili zuela Berak: hor dute jatorria beheraxeago aipatuko dugun *abandonado* sarrerako euskal ordain gehienek.

Sarreraren egitura ohikoa da: gehienak bakunak dira, komaren ondoan euskal ordaina —askotan bat baino gehiago— besterik ematen ez dutenak. Ez da gramatika kategoriarik adierazten eta adierak barra zut batez bereizirik agertzen dira, inongo argibiderik gabe; esaterako «*comer*, jan | bazkaldu.» edo «*abandonado*, utzi (utzu, itxi). | arduragabe, baldarr, lazo, malderr, sorayo, baldan. | zikin, zatarr.» Ikusten denez, euskal ordain bakan batzuen bigarren mailako aldaerak ere biltzen ditu Berak —irizpide argirik gabe, antza denez— *utzu* bitxi hori barne.

Homonimoak elkarren ondoko sarreretan ezartzen dira inoiz edo behin, zenbakien bidez bereziak izan gabe: *abalar* eta *abalar*; esaterako, baina gehienetan —*real*-en esaterako, denak sarrera berean ematen dira, barra zut batez bereizirik. Erdal jatorriko hitzak letra etzanez ezartzen dira. Aipagarria da ez bide direla asko horrelakoak.

Ikusarazi dudanez, hiztegiak izena gaztelaniaz du. Gaztelaniaz dira orobat hiztegiaren aurreko hiru ohartxoak. Lehen sarrera —A,a— euskaraz azaltzen bada ere —«Agakaren lenbiziko izkiaren izena»—, gero *véase* erabiltzen da bidaltze sarreretan, eta *fin* hitzarekin amaitzen da hiztegia. Hortaz, formalki, hiztegia ez dago egina erdaraz irakurtzean gaztelaniazko hitzen bat ez dakien euskaldunarentzat baizik eta euskaraz idazteko eragozpenak dituen «erdaldun»-arentzat.

*Lopez Mendizabalen Euskara-erdara hiztegia*. Bera-Lopez Mendizabalen hiztegiaren bigarren zatia Lopez Mendizabal'tar Ixakaren *Euzkel-errdel-iztegia* da. 1932ko argitaraldian tamaina txikiko 654. orrialde ditu eta 30.000 sarrera, gutxi gorabehera, hots, Beraren euskara-erdara hiztegia bezalakoa da hedaduraz. Nolanahi ere, badirudi Lopez Mendizabalen sarrerak hobeki hautatuak eta osatuak direla Beraren hiztegiokoak baino. Lopez Mendizabalen hiztegi honen oinarri argi eta garbia, nahiz inon aitortzen ez duen, Azkueren hiztegia da.<sup>8</sup> Hona Lopez Mendizabalen hiztegi lehen orrialdeko sarreraren etorkia:

*a*, *aakarr* (*ahakar*) [A], *aal* (*ahal*, *al*) [A], *aalge* (*ahalge*, *aalke*) [A], *aalgegabe* (*ahalgegabe*) [A], *aalgeizun* (*ahalgeizun*) [A], *aalgetu* (*ahalgetu*) [A], *aalgorr* (*ahal-*

<sup>8</sup> Behin baino gehiagotan entzun dudanez, Azkuek ez zion barkatu Lopez Mendizabali portaera doilor hori, eta betoa jarri zion tolosarrari Euskaltzaindian sartzeko.

*gorr*) [A], *aalkatu* (*ahalkatu*) [A], *aalke* (*ahalke*) [A], *aalkeizun* (*ahalkeizun*) [Bera?], *aalkekizun* (*ahalkekizun*) [Bera?], *aamen* (*ahamen*) [A], *aamikatu* [A-Bera?], *aantzi* (*ahantzi*) [A], *aapaldi* (*ahapaldi*) [A], *aapaldikatu* (*ahapaldikatu*) [A], *aapaka* (*ahapeka*) [A], *aari* (*ahari, ari*) [A], *aarito* [A], *aarr* (*arr*) [A], *aazgarri* (*ahazgarri*) [A], *aazkai* (*ahazkai*) [A], *aazkor* (*ahazkor*) [A], *aaztu* [A], *aba* [Bera], *abade* [A], *abagune* (*abagadune, abadune, abaune*) [A], *abagadune, abail* (*abal, habal*) [A], *abaildu* [A-Bera?]

(A: Azkueren hiztegitik harturiko hitza; Bera: R. Beraren euskara-erdara hiztegitik harturiko hitza).

Ikusten denez, Azkueren eragina erabatekoa da: sarrerak Azkuerenetik hartuak dira, eta orobat kako artean adierazten diren aldaerak. Halaber, erdal ordainak ere Azkuerenak ikusi ondoren moldatuak dira. Azken batean, Lopez Mendizabalen egiteko bakarra hau izan zen: Azkueren hiztegitiko sarreraren eta adieren arteko hautaketa egin, eta haiek sabindarren moldeetara —*r* gandorduna, are silaba amaieretan, *azkatu*, *adizkide*<sup>9</sup> bezalako grafiak etab.— egokitu. Eta sabindarren neologismogintza —hiztetan nahiz adieretan— erantsi, jakina. Sabindarren eraginaren arloan, formaren aldetik, R. Beraren euskal-erdal hiztegiarena aipatu behar da: goikoaz bestalde, erka bedi, esaterako, Lopez Mendizabalen sarrera hau:

**Aba**, antepasado, padre, Padre. **Albontsa** **Aba** = El P. Alfonso. | Variación de **ao**, **abo**, **abua** = Boca.,

Beraren sarrera honekin:

*aba*, antepasado, padre, Padre: *Andoni* *Aba* = el P. Antonio | variación de *ao*, *abo*, *abua*, *auga* = boca.

Orobat, *abaildu* sarrerako «tirar con la honda» adiera R. Beraren euskara-erdararik hartua dirudi; baina Lopez Mendizabalek ez du jasotzen, adibidez, Beraren *abailgi* sarrera, hark Noviaren hiztegitik hartu zuena, antza.

Bestalde, badirudi Lopez Mendizabalek hiztegiaren beste zatiko —Beraren erdara-euskara zatiko— proposamenak neurri nabari batean jasotzen dituela berean. Esaterako, goiko *ahalkeizun* sarrera, Azkuereneko *Ahalkeixun* du agian azken jatorri, baina Lopez Mendizabalek «infamia» ematen du ordaintzat, R. Beraren «*infamia*, laido, aalkeizun» jasoaz, eta Azkueren «vergüenza respetuosa, timidez» baztertuz. Orobat, *aalkekizun*-ek, Azkuek ez dakarrena eta «bochornoso» ordaina duena, R. Beraren «*bochornoso*, aalkekizun, lotsakizun» sarreraren oihartzuna dirudi. Ildo beretik, *aapaldi* sarreraren, Azkueren bi adieretako bat («injuria») jasotzen du Lopez Mendizabalek, eta bestea («estrofa») baztertzen; R. Berak «*estrofa*, adia, ahapaldi, neurtizki» ematen du; Lopez Mendizabalek «*adia*, gemido | endecha, copla, estrofa» eta «*neurtizki*, estrofa»; hots, R. Beraren hiruetatik Azkuerenean agertzen ez diren bi «estrofa»k soilik ematen ditu Lopez Mendizabalek.

Baina badira, orobat, Lopez Mendizabalenak berarenak diruditen sarrera eta adierak. Adibidez, *aberaskarri* sarrerako lehen adiera, «fétil: *lur aberaskarriak* = tierras fér-

<sup>9</sup> Nolanahi ere, *ixan* edo *gaste* bezalakoak ez ditu ematen. Horiek horrela, badirudi «gipuzkoar sabindarren» bideari, nolabait esan, jarraitzen diola.

tiles». R. Berak ez dakar horrelakorik, ez euskara-erdaran, ez erdara-euskaran: «*fétil*, aitorr, jatorr, ugari, betekorr, jori, malats, ekarkorr, ugarikorr».

Sarrerren egitura Beraren zatiaren bidetik doa: sarrera asko —gehienak behar-bada— bakunak dira, komaren ondoan gaztelaniazko ordaina besterik ematen ez dutenak. Ez da gramatika kategoriarik adierazten eta ez da, gehienetan, hitzen erabilerari edo joskerari buruzko argibiderik eskaintzen. Sarrera batean adiera bat baino gehiago biltzen denean, barra zut batez bereizirik agertzen dira adierok, inongo argibiderik gabe; esaterako, «*aberetzar*, animalón | bestial, bárbaro». Gorago ikusi dugunez, sarrera batzuetan, kako artean hitzaren beste aldaerak<sup>10</sup> jasotzen dira. Aldaera horietakoren bat nagusizat hartu denetik urrun gertatzen bada hurrenkera alfabetikoan, bere lekuan errepikatzen da: *aari* sarreran agertzen den *ari*, esaterako, *ari* sarrean ematen da berriro. Sarreraren buruan ez da forma *h*-dunik ematen.

R. Beraren euskal-erdal hiztegiaren bidetik, Lopez Mendizabalenak ere etimologiak ematen ditu «*abatz* (de *aba-atz*), herencia» esaterako, eta haren bidetik orobat badaude «*abade* (v. jaupari)» bezalako sarrerak ere.

Nahiz izena —«Euzkel-Errdel-iztegia»— eta amaiera («azkena») euskarazkoak dituen, Lopez Mendizabalen hiztegiaren metahizkuntza gaztelania da. Gaztelaniaz daude hasierako oharrak, laburdurak, alfabetoa —*Euzkel-agaka*, Berarenetik hartua bide dena—, eta sarreretako ohar eta argibideak: «v.», «variación de..», «es voz erdérica...» «es un sufijo que...» etab., etab. Hots, Bera-Lopez Mendizabal hiztegiaren beste zatiaren ildotik, formalki, zati hau ez dago egin euskaldun bati, berak bada-kien euskal hitz baten erdal ordaina erakusteko, baizik eta euskaraz dakien erdaldun bati euskarazko testu bat ontzen laguntzeko. Hots, hiztegiaren itxura formala euskaldungoak bizi zuen egoera soziologikoaren ispilu gertatzen da.

### 3. Iparraldeko hizteigintza XX. mendean.

Iparraldeko hizteigintzan bi hiztegi nagusi ditugu aipagai: Lhanderena eta Tournier-Lafitterena, lehena euskara-frantsesa, frantsesa-euskara bigarrena. Berez, Lhanderen hiztegiaren izenburuan<sup>11</sup> agintzen zen bigarren partearen ordezkia gertatu zen Tournier-Lafitteren hiztegia. Orobat aztertuko dugu Hendaiaiko *Haize garbia*-k, bi liburukitan, bata euskara-frantsesa eta bestea frantsesa-euskara, 1970etan publikatu zuena.

*Lhanderen hiztegia*. Pierre Lhande zuberotar jesulagunak hasi eta gehienbat P. Lafittek landu zuen *Dictionnaire basque-français eta français-basque*-ren lehen liburukia, gerora bakarrik gertatu zena, hau da, *Dictionnaire basque-français* delakoa, Okzitaniako Tolosan inprimatu eta Parisen argitaratu zen, 1926an. Izenburuak berak dioenez, lapurterari, behe-nafarrerari eta zubererari dagokie hiztegia, hots, Iparraldeko euskalkiei.

Hiztegi handia da: tamaina aski handiko 1117. orrialde eta, erakusgarri estatistikoko batez egin ditudan kalkuluen arabera, 45.000 bat sarrera, bidaltze sarrera eta

<sup>10</sup> Eta are sinonimoak «*aopil* (*sorbatz*, *bizar*), filo de un instrumento cortante», etab.

<sup>11</sup> «Tome I. Dictionnaire Basque-Français» irakur daiteke han, eta sarrera eta hasierako argibideen ondoren, «Première partie. Dictionnaire Basque-Français», hitz zerrenda hasi aurretik.

azpisarrera ditu. Azpisarrerak aipatzen ditut, gainerako euskal hiztegietakako sarrereren baliokideak direlako. Izan ere, Lhandek, Europako zenbait hiztegi gintza tradizioz jarraikiz, sarrera batean hitz bakuna eta bere eratorri eta elkartuak biltzen ditu, bakoitzari paragrafo bat emanez. Sistema ona da berez, baina badut halako susmoa Lhandek, eskarmentu faltaz edo, ez dituela haren ondoriozko zenbait arazo modurik egokienean —hau da, ekonomikoenean— konpondu.

Hitzaurrean xehetasun handiz ematen du Lhandek hiztegiaren iturrien berri. Iturri nagusiak Azkueren hiztegia eta Maurice Harrieten hiztegi argitaragabea dira: Lhanderen beraren hitzetan esan daiteke bere hiztegia «un lexique Azkue-Harriet réduit à la fois et *complété*» dela. Bigarren mailan, M. Hiribarren eta P. Foix-en hiztegi argitaragabeak, eta azkenik, bere euskalkiari (zubererari) buruzko argibideak.

Azkuegandik Iparraldeko euskalkietako lekukotasun guztiak, asmoz behintzat, jasotzen ditu. Praktikan, batzuetan bederen, badirudi zerbait gehiago ere jasotzen duela; esaterako, Azkuerentzat soilik BN-s-ko —hots, Zaraitzuko— diren zenbait hitz N gisa agertzen dira Lhanderenean: *arzagi*, *askitan*, *asma*, *astapar*, *astogardu*, etab. Aztertu behar litzateke gauza bera gertatzen den aezkerazko hitzekin, eta Luzaide eta Auritzekoekin. Bestalde, *aberri* bederen sartzen du «(néol.)» markarekin, *Euskera*, Euskaltzaindiaren agerkaria, aipatuz. Orobat egin bide du Lhandek Harrieten eskuizkribuarekin. Nik, N eta O letretako hasierak aztertu ditut, eta badirudi hitz eta adieretatik Iparraldeari dagokiona, gehienbat bederen, jaso dagoela Lhanderenean. Ez ordea adibideak, eta are gutxiago, jakina, etimologiak.

Lhanderen hiztegiaren alderdi interesgarriena eta baliotsuena —eta bestalde, aski hedatua dena—, Zuberoko euskalkiari dagokiona da, autorea hamabi urtez biltzen aritu zena (Lhande 1926: xvi). Eta horren barruan, bereziki, egileak haurretan jaiotetxean edoski zuena, S-zalg ikurraren pean adierazten duena.

Sarrereren egitura, azpisarrerei buruz esan dudana bestalde, Azkueren *Diccionario vasco-español-francés*-en antzekoa da: sarreran eta azpisarrera bakoitzean hitzaren aldaerak biltzen dira, bakoitzaren euskalkia —L, BN, S, edo C ikurren bidez, xehetasun gehiago gabe gehienetan—, eta argibidearen iturria adieraziz. Azkuek bezala, erdaratiko hitzak markatu egiten ditu Lhandek, izarño baten bidez.

Ondoren adierak ematen dira, zenbakien bidez bereziak, eta bakoitzean frantses ordaina, eta hainbatetan esapideak eta aipuak. Ez da adierazten gramatika kategoriarik, kasu bereziren batean izan ezik. Bukatzeko, erdaratiko hitzetan etorkia seinatzen da, kako zuzenen artean, «Cf.» batez; adibidez *\*asaldatu* sarreran, [Cf. esp. *asaltar*]. Ikusi dudanak pentsarazten dit badirudiela gehiegitxotan jotzen duela —*khuña* sarreran, adibidez— espainolera hitzen etorkiaz mintzatzean.

Hitzaurrean diona gorabehera, bada Lhanderen argibideak emateko sisteman ambiguitasun maila handia, Azkueren hiztegikoa baino nabarmen handiagoa nire ustez. Esaterako, «ADIUNTZ, **aduintz** L. (Har.) occasion, circonstance» sarreran, batek ez daki —nik bederen ez dut aurkitu argibideetan— noraino heltzen den ezkerrean, L. horren barrutia, hots, biak diren lapurterazkoak ala bigarrena bakarrik den;<sup>12</sup> orobat «(Har.)-i dagokionez: Harrietek dioelako markatzen du lapurtera

<sup>12</sup> Logikak-edo bigarrenari soilik dagokiola pentsatzera bultzatzen du, baina iturrien kontsultak badirudi kontrakoa erakusten duela.



Lhandek, ala bi lekukotasunak beregainak dira? Lhanderen eta Harrieten eta Azkueren hiztegiak konparatuz, badirudi marratxo batez lotzen dituela beregainak ez diren argibideak; esaterako badirudi «Ax.-H.» ikurra hau esan nahi duela: «Harrietek dioenez, hitza Axularrek erabiltzen du».<sup>13</sup> Baina ez nago batere seguru beti ala den: adibidez «askitsu *N. L.* (A.-H) presque assez.» sarreran ezin liteke, noski. Bestalde, Azkue eta Harriet arakatuz ikusten da *N.*-a Azkueri zor diola, eta lapurterazkoa Harrieti; «askitan *S. N.* (A., Fx) assez souvent.» sarreran, aldiz, Azkueren eta Foix-en lekukotasunak marratxo gabe ematen ditu; *N* hori, honetan ere, Azkueri zor dio, eta badirudi *S.*-a Foix zuberotarraren hiztegi argitaragabeari zor diola.

Orobat frantses ordainekin: aipatzen dituen iturrietakoak dira ala Lhandek berak apailatuak? Beste horrenbeste esan behar da adibideez: sarrera baten berme bakarra Harriet, demagun, bada, eta sarrera horretan adibide bat eskaintzen bada, adibide hori Harrietenetik jaso da? Bada, *obratu* sarreraren arabera badirudi ezetz, han aipatzen den adibidea ez baitago Harrietenetik; *oxala* sarreraren arabera, aldiz, bai, han aipatzen den adibidea Harrietenetik jaso baita... Bestalde *oharkun* sarreraren «*L.* (H.) *V. ohar*» irakur daiteke. Horrek, hitzaurrean adierazten denaren arabera, *oharkun*, *ohar* sarreraren esplikatzeko dela esan nahi du. Baina Harrieten hiztegiaren begiratu behar da jakiteko haren hiztegi *oharkun*, *ohar*-en sinonimo dela.

Bestalde, Azkueren hiztegi hutssegiteak, eta orobat hutsak, ez dira erabat saihestu. Esaterako, Lhanderen hiztegi *afalondo* sarrerak, Azkueren ildotik, «après souper» adberbiala du frantses ordain; dena dela, badirudi B letran gauzak hobeki doazela, *bazkalondo*-ren ordain gisa «après-dîner» izena ematen baitu. Orobat, Azkueren *besagain* «jugar á la pelota, dando boleas [...] jugar á la barra á pecho [...] llevar una carga al hombro» zuzen ematen du Lhandek «(jouer à la pelote) à la volée [...] (jouer à la barre) a force de poitrine [...] (porter un fardeau) sur l'épaule».

*Tournier-Lafitte hiztegia.* André Tournier eta Pierre Lafitte-ren autoretzaren eskutik<sup>14</sup> argitaratu zen 1953 urtean, Baionan, *Lexique Français-basque* izeneko bat. A. Tournierrek atariko laburrean esaten duenez, ez da hori euskaltzaleek amesten duten Frantsesa-Euskara hiztegi osoa Lhanderen hiztegiari eskas zitzaion bigarren zatia. Izena *Lexique* badu ere, Tournier-Lafitte-ena ez da hiztegitxo bat: 554. orrialde ditu, tamaina ez txikikoak, eta erakusgarri estatistiko batez egin ditudan kalkuluen arabera, 16.000 sarrera dauzka, gutxi gorabehera. Gorago aipatu atarikoan esaten denez, obra praktikoa izan nahi du, irakasleen eta idazleen lagungarri izatea helburu duena. Hots, hiztegi komertzial batez ari gara.

Hiztegiaren sarreraren egitura bakuna da: frantsesezko sarreraren ondoan euskal ordaina dator, askotan bat baino gehiago. Sarrera askok adiera bat baino gehiago dute; adierok puntu-komez eta marratxo batez bereiziak gertatzen dira. Esapideak ere era berean bereizten dira. Bestalde, adieretan, lehendabiziko aldiz euskal hiztegi-gintzaren historian, ez dira euskal ordainak besterik gabe ematen, baizik eta aurretik frantses sinonimo edo gidatzaile baten bidez. Horrela, esaterako, *FOND* sarreraren

<sup>13</sup> Halakoa da, adibidez, «*asper*» sarrerako hirugarren adierako (Oyh.-A) ikurra Azkuerenean *asper* sarrerako laugarren adieran ikus daitekeen bezala.

<sup>14</sup> Atarikoan adierazten denez, A. Tournierrek, Aranart eta Lafitteren *Vocabulaire*-an oinarriturik, berak erabiltzeko hiztegi bat ondu zuen, gero Lafittek osatu eta zuzendu zuena.

«zola» euskal kidea eman ondoren, bigarren adiera kokatzeko *arrière* ezartzen da, eta hirugarrenaren aurretik *essentiel*; gero esapideak ezartzen dira: *à fond, au fond, de fond en comble, fond d'un vase* eta *fond de culotte*.

Euskal ordainei dagokienez, Tournier-Lafitte hiztegiak Iparraldeko tradizioari jarraitzen dio: ez apalegi —hots, frantsesari lotuegi, nahiz eta horren truke ordain batzuk aski zehaztasun gabeak gertatzen diren— ezta ere goraegi, neologismoei eta garbizaletasunari gehiegi amore emanaz.<sup>15</sup> Nolanahi ere aipagarria da, atarikoan neologismo bakar bat onartu ez dela esaten bada ere, PATRIE sarreran «aberri» aurkitzen ahal dela, «sort-herri» eta «aiten herri»-ren ondoan, eta orobat aurkitzen ahal direla «abesti» —CHANT sarreran— «abestu», «abeslari», «antzerki» eta beste. Hortaz, badirudi, 1953an, Iparraldean, ez zirela jadanik hitz berri ezezaguntzat hartzen horrelako neologismoak.

Tournier-Lafitte hiztegiaren metahizkuntza, frantsesa da erabat: ez dago euskal hitzik sarreretako euskal ordainetatik kanpo. Hau da, *Avant-propos*-etik hasi eta *Errata & adjonctions*-en buka, dena frantsesaz azaltzen eta esplikatzen da, eta orobat dira frantsesaz sarrera barruko argibide bakanak. Orain arte ikusi ditugun hiztegi ez filologikoen ildotik, hau ere, formalki, euskaraz dakiten frantses hiztunentzat pentsatua eta prestatua dago. Ildo honetan, bada hiztegiaren atarikoan esaldi bat, egoearen adierazgarri bikaina: «peut-être les écrivains eux-mêmes [zer esanik ez besteak, hortaz] y trouveraient-ils un aide-mémoire commode, quand, à certains moments, ils cherchent un mot qu'ils savent mais qui ne vient pas». Antza denez, frantseseko hitzak beti «etortzen» dira, beti dituzte eskumenean Iparraldeko gure haurrideek, euskal hitz atzenduen lagungarri.

*Haize Garbia-ren hiztegiaren lehen zatia, euskara-erdara*. Hendaiaiko Haize Garbia elkarteak, Donostiako Edili argitaletxearekin elkarlanean, euskal hiztegi bat argitaratu zuen, bi liburukitan, *Dictionnaire basque pour tous* izenaz. Lehen liburukia, *basque-français* zatia zeukana, Gasteizen inprimatu eta Hendaian publikatu zen, 1972. urtean. Liburuak, tamaina txikiko 280. orrialde ditu, horietatik 237 hiztegiari dagozkionak. Hitzaurrean hiztegiak «18.000 mots environ» —hots, 18000 mila sarrera eta azpisarrera inguru— dituela esaten da.

Sarrerak Lhanderen hiztegian bezala antolatzen dira, eratorriak eta elkartuak hitz nagusiaren sarrera berean bilduaz. Sarrera bakoitzak paragrafo bat osatzen du; paragrafo horretan adierak puntu-komez bereizten dira, eta eratorri eta elkartuak barra makurtu baten (/) bitartez. Eratorri eta elkartuak noiz hitz batean eta noiz bitan idatzi behar diren, erabiltzailearen gaitasun linguistikoaren —edo nahiaren— esku uzten da: berdin-berdin agertzen dira hiztegian, esaterako «AHUNTZ [...] / **ain**: chevier [...]» eta «AINGERU [...] / **begirale**: ange gardien / **belarr**: angélique (fleur)». Sarrera buru batzuk letra larriz ezartzen dira eta beste batzuk —antza denez erdal etorki nabarmena dutenak— letra xehez.

Iturriei dagokienez, badirudi euskara-frantsesa hiztegi hau, funtsean, Lhanderen hiztegiaren gainean ondu dela: hiztegiaren eite orokorraz gainera, badaude xehetasunak —*r* gangordunaren erabilera, esaterako— hori pentsatzera bultzatzen dute-

<sup>15</sup> «Mots populaires puisés dans les écrits contemporains» aipatzen dira hiztegiko hitzen zernolakoaren berri ematean.

nak. Hala behar zuen, gainera, Lhanderena baitzen eskumenean zegoen hiztegiarik hoberena iparraldetarrentzat. Lhanderenetik hitz eta esapide arruntenak eta beharrezkoenak hautatzen dira, hiztegiaren helburuaren arabera —«un but de vulgarisation» hitzaurrean dioenez—. Orobat zenbait gauza zuzentzen dira.<sup>16</sup>

Nolanahi ere, begien bistako gauza da Tournier-Lafitterenetik ere hartu direla hitzak: esaterako, lehen orrialdean bertan, «ABAGO: râteau», Lhandek ez bestek ez dakartena, eta Tournier-Lafitterenean *râteau* sarreran, «arrestelu»rekin batean, aurkitzen dena. Orrialde bereko **abere etxekotuak** azpisarrera, aldiz, ez dut aurkitu ez batean ez bestean; erredakzio taldearen kontua dirudite horrelakoek.

*Haize Garbia-ren hiztegiaren bigarren zatia, erdara-euskara.* Hiztegi horren bigarren liburukia 1975. urtean argitaratu zen era eta toki berean. Prestatu zuen lan taldea ere bera izan zen: «Haize Garbia»koa, Marijane Minaberryren eta M. Michelena apezaren zuzendaritzapean. Hiztegiaren tamaina, jakina, euskara-frantsesarena da, eta letra mota ere bera, baina orrialdeak 666 dira, eta gainera, horietatik gehienak, 646, hiztegiari dagozkio; hots, frantsesa-euskara hiztegi hau lehen zatia baino askozaz ere hedatuagoa da, bi halako baino gehiago, orrialdeetan bederen. Erakusgarri estatistiko batez egin ditudan kalkuluaren arabera, 21.000 sarrera eta azpisarrera ditu gutxi gorabehera, esapideak, aski ugariak, kontuan hartu gabe.

Sarreren egitura ere lehen zatiarena bezalakoa da. Sarrera bakoitzean hitz familia osoa biltzen da,<sup>17</sup> paragrafo berean, alfabetoaren ordenan antolatuak. Hortaz, sarrera burua ez da familiako hitz nagusia, baizik eta hurrenkera alfabetikoaren arabera lehen gertatzen dena: esaterako, **brûler**, BRULAGE sarrera buruaren paragrafoan dator, **brûlant** eta **brûlé**-ren ondoren. Beste liburukian bezala, hitzok barra markatu batek (/) bereizten ditu. Bestalde, erdaratikako euskal ordainak<sup>18</sup> izarño batek markatuak ezartzen dira, Lhanderen hiztegian bezala.

Tournier-Lafitte hiztegiaren bidetik, adieretako euskal ordainei aurretik, kako artean, frantses sinonimo edo gidatzaile bat ezartzen zaie. Esaterako, VISAGE sarrean lehen adieraren ondoren, bigarrena hasiz «(aspect)» ezartzen da, eta hirugarrenaren aurretik «(allongé)», etab.

Euskara-frantsesa zatian bezala, bibliografia azken orrialdean aipatzen da, eta harrigarria dena, liburu ber-berak ordena ber-berean agertzen dira bietan. Nolanahi ere, aski da delako hau Tournier-Lafitte hiztegiarekin gaingiroki erkatzea *Dictionnaire basque pour tous* honen iturri nagusia hura dela ikusteko. Dena dela, argi dago halaber lan asko egin dela haren gainean eta lortu den emaitza aski beregaina dela. Mailari buruz esan behar da Iparraldean ohi den erdibide horretan ari dela hau ere, Tournier-Lafitte hiztegia bezala hortaz, edo apur bat garbizaleago agian.

*Dictionnaire basque pour tous* honen bi zatiek frantsesa erabiltzen dute metahizkuntza gisa, eta Tournier-Lafitte hiztegian bezala, ez dago euskal hitzik sarreretako euskal ordainetatik kanpo. Espero zen bezala, bestalde.

<sup>16</sup> Adibidez, Lhanderen «**adarpe** C. (Hirib.) sous bois. *Adarpean geriza* L. (Hirib.) abri sous les branches» badaezpadakoa «ADARPE: abri sous les branches» bihurtzen da Haize Garbiakoan.

<sup>17</sup> Nola nahi ere familiarekin zer ikusirik ez duen hitzen bat ere aurki daiteke paragrafootan behin baino gehiagotan.

<sup>18</sup> «Mots supplément basquises» izendatzen dira hitzaurrean.

#### 4. P. Mujikaren Hiztegi-gintza. Gaztelania-euskara hiztegia

*Atarikoak.* Plazido Mujika gipuzkoar jesulagunaren hiztegi-gintza bi hiztegi handitan gauzatu zen: lehena *Diccionario castellano-vasco* izenekoa, Bilbon, 1965ean argitaratu zena, eta 1973an, apur bat laburtu eta trinkoturik<sup>19</sup> berrargitaratu zena; eta bigarrena *Diccionario vasco-castellano* izenekoa, 1980an, Bilbon orobat, bi liburuki larritan publikatu zena. P. Mujikaren hiztegiek arrakasta nabaria izan dute: 1981. urtean, gaztelania-euskara hiztegiak 17.000 ale argitaratuak zituen, hiru argitaralditan, eta 1987an laugarren argitaraldia kaleratu zen; euskara-gaztelania hiztegia, antza denez, ez da lehen ediziotik igaro.

*Diccionario castellano-vasco.* P. Mujikaren gaztelania-euskara hiztegi hori erabateko premia betetzera etorri zen 1965ean argitaratu zenean: gogoratu behar da, erabat baztertua zegoen eta zaharkitua gertatzen zen Larramendiren *Diccionario Trilingüe*-z gero, ez zegoela gaztelania-euskara hiztegi hedaturik. Denak esku hiztegiak ziren, handiena, aztertu berri dugun R. Berarena, 25.000 sarrera aski bakun besterik eskaintzen ez zituen. Mujikarenak, aldiz, Espainiako Akademiaren ia sarrera eta adiera guztientzat —eta are esapide gehientzat— euskal ordainak ematen zituen. Erdara-euskara hiztegi handi bat ontzeko burutapena 1929an izan bazuen ere, material biltze lanari 1945 inguruan ekin zion Mujikak. Hamabi urteren buruan 350.000 bat txartel zituen beteak; orduan —1957an, hortaz— hiztegia idazten hasi zen. Bi urteren buruan ia amaiturik zuen egitekoa: Espasa entziklopediaren tamaina eta letra motako 1200. orrialde betetzen zituen idatzaldi horrek. Azkenean, eta propaganda ekitaldi aipagarri baten ondoan,<sup>20</sup> 1965. urtean argitaratu zen, 1897. orrialdeko liburuki batean. Beraz, P. Mujikarena da egundaino argitaratu den erdal-euskal hiztegiarik hedatuena.

*Gaztelania-euskara hiztegiaren iturburuak.* Hiztegiarekin batean banatzen zen *Un diccionario vasco* izeneko orri sorta<sup>21</sup> adierazten ditu P. Mujikak hiztegiaren iturburuak. Lehenik eta behin, Azkueren *Diccionario vasco-español-francés*, erabat miatu zuena —«que se ha explotado hasta el máximo»—. Orobat haren gainerako lanak, eta horien artean erdal-euskal hiztegiaren gaiak.<sup>22</sup> Azken horiek, ordea, ez zituen erabat baliatu, berearen argitaratze gehiegi ez atzeratzearren.

Azkueren lanez gainera, Lhanderen, Tournier-Lafitterren, Bera-Lopez Mendizabalen eta beste hainbaten hiztegiak ere erabili zituen, eta orobat gramatiketako eta abarretako hitz zerrenda eta ariketak. Halaber, euskal itzulpen asko erabili zituen —*Kempis*-en bost itzulpen aipatzen ditu, esaterako—, eta horien artean ardua berezi batez Orixerenak, *Urte guziko meza-bezperak* eta batez ere *Aitorkizunak*.

<sup>19</sup> «Revisada y abreviada» dio izenburu orrialdeak.

<sup>20</sup> Propagandan, Espasa tankerako 1700 orrialdeko hiztegia aipatzen da.

<sup>21</sup> Euskara-erdara hiztegiaren «presentación» zatian dioenez, «no se me permitió ENTONCES [letrak larriak Mujikarenak dira] publicar como PROLOGO e incluido (como parte) del Diccionario» delako liburuxka hori. Hurrengo paragrafoan azaltzen du arazoa «delegado de prensa»-rekin zela. Azkenean, liburuaren kaleratzea areago ez atzeratzearren hitzaurre gabe atera zuen hiztegia.

<sup>22</sup> P. Mujika ez zen izan Azkueren erdal-euskal hiztegiaren eskuizkribuaz baliatu zen bakarra. Askoz ere etekin handiagoa atera zioten *Diccionario Auñamendi español-vasco*-ren egileak, lehen liburukiaren hitzaurrean irakur daitekeenez. Hiztegi hau C letarraino bakarrik argitaratu zen, esku liburuaren tamainako bost liburukitan.

Askok kontrakoa uste badute ere, badirudi P. Mujikak ez zuela hitz bakar bat asmatu bere hiztegirako, eta bildutako gaiez soilik baliatu zela ia erabat. Antza denez, txartel bakoitzak iturriaren ezaugarria zuen: esaterako, «vicios capitales - grina nagusiak 91, 1285», non 91-k Orixeren *Urte guziko meza-bezperak* adierazten baitu eta hurrengo 1285 horrek orrialdea.<sup>23</sup> Antza denez, Mujikaren txartelak Loiolako liburutegian daude, eta ez litzateke lan hutsala haien azterketa exhaustibo bat, biluztu zituen liburuetakoa aipuei dagokien txartelena batez ere.

*Gaztelania-euskara hiztegiaren egitura.* Esan berri dugun bezala P. Mujikaren hiztegiak Espaniako hiztegi handien —Errege Akademiaren Hiztegiaren edo garai hartako VOX hiztegi handiaren— hedadura du. Nolanahi ere, badirudi argitaraldi zahar xamarra erabili zuela —hots, 1965 urtean zaharkitu xamarra gertatzen zena: *transistor* bezalakoak ez dira agertzen, noski, baina VALVULA sarreran *válvulas coniventes* (!) bai, eta *válvula termoniónica* edo *válvula electrónica* ez; *electrón* bai, baina ez *protón*, eta NUCLEAR sarreran *membrana nuclear* eta *jugo nuclear* bai, baina *energía nuclear* ez; FUTBOL bai, baina ez RUGBY, CANZONCILLOS bai, baina ez COMBINACION (jantzia).

Adierak zenbakiz bereziak agertzen dira bat baino gehiago direnean. Adiera barenko bereizketak puntu-komez egiten dira. Kasu guztietan, erdal adieren edo esapideen eta euskal ordainen artean «=» ikurra ezartzen da, eta euskal ordainen artean, koma; euskal ordainak euskalki marka badarama, zuriune batek bereizten ditu.

Oso hiztegi hedatua bada ere, P. Mujikak ez du adierazten, sistematikoki bederen, hitzen gramatika kategoria. Adierazten du, ordea, beharrezko iruditzen zaionean, hau da, gaztelaniazko hitzaren gramatika kategorian gorabeheraren bat dagoenean. Adibidez ABADENGO, GA sarreran, lehen adiera «(adj.)» markatzen du, «V. *abacial*» gehituz, eta bigarrena «(m.)». PERIODICO-n, aldiz, «(adj.)» lehendabizikoa, baina «(sust.)» bigarrena. Gainera, ikusten dugunez, izenondoak formalki markaturik gertatzen dira, bi generoak markatzen baitira gramatika kategoria horretako sarreran.<sup>24</sup> Aditzetan ere, beharrezkoa iruditzen zaionean aditz mota adierazten du; esaterako, ABANTAR sarreran lehen adiera «(intr.)» markatzen da. Orobat ABASTADARSE-n, «(intr.)» markatzen da bigarren adiera, eransten diren sinonimoak —*bastardear*, *degenerar*— ez direlako aski aditz mota finkatzeko. Pronominalei dagokienez, adiera berezian —eta adiera *-se*-ren bidez hasiaz— adierazten dira: horrelakoak dira esaterako, ABANDONAR sarrerako 5., 6. eta 7. adierak. Batzuetan bi sarreratan ematen dira —ABATIR // ABATIRSE, esaterako—. Interjekzioak harridura markez adierazten dira sarreran, eta interjekzio erabilerak, dagozkion adieran markatuz harridura markak: esaterako, FUERA sarreran 5. adiera *fuera!* hitzaz hasten da.

Nahiz eta laburduretako «Zool.», «Bot.» eta kideko guztiak agertzen diren sarreretan, nahiago bide du P. Mujikak «ave», «pez» eta horrelako hitzez ezaugarritzea adierak: «ABANTO 1. (ave) [...]», «ABARBADA *lechera* (pez) [...]», etab. Baina «ABEDULLILLO (Bot.) [...]» eta orobat «FUSTETE (Bot.) [...]» eta, oro har, ezezagunak gerta-

<sup>23</sup> Ik. *Egan* 1957 (3-4) 129. orr.

<sup>24</sup> Ez ordea beti, eta ez diot inondik ere antzematen agertze edo ez agertze legeari; esaterako, zergatik ematen duen PERIFERICO, CA, baina PERIODICO, soilik, CA gabe; eta areago HERBIVORO, RA, baina CARNIVORO.

tzen diren landare asko. Nolanahi ere, gramatika kategorietan erabili duen irizpideari jarraituz, marka horiek irakurlearentzat beharrezkoak iruditzen zaizkionean soilik erabiltzen ditu: esaterako, ABEDUL sarreran ez du ez «(Planta)» ez «(Bot.)» ezartzen, irakurleak *abedul* zer den badakielakoan. Adierak bereizteko ere erabil ditzake laburdurok: ABDUCCION sarreran lehen adiera «(Lóg.)» laburduraz ezaugarritzen du; bigarrena *rpto* sinonimoaz.

Adierak ezaugarritzeko sinonimoez baliatzea da Mujikaren praktika ohikoena. Hiztegiko sarrera gehienak «MOLER 1. *triturar, machacar* [...] 2. *molestar gravemente, importunar* [...] 3. *destruir, maltratar* [...]», edo ESCUDO 1. (*arma defensiva*) [...] 2. *escudo de armas* [...] 3. *amparo, defensa, patrocinio* [...] 4. (*moneda*) [...]» bezalakoak dira. Bigarrego sarreran ez diot antzik hartzen zergatik agertzen diren sinonimo batzuk kako artean eta besteak ez.

Euskal ordainak, kasu askotan, espero zenez eta egoki denez, hitz elkartuak edo are glosak dira: «baba-leiko, baba-eltzeko <al->» FABADA sarreran; «elder-oial, lepoaitzineko, lepo-aurreko, adur-zapi, bilder-zapi, lerre-zapi» BABERO-n; «azukre-lapa, ezti-ondarrak» MELAZA-n; «bakteri-eraile» BACTERICIDA-n; «eskean ibilli» GALLOFAR-en, «gudariz ornitu» GUARNICIONAR-en; «longain motz» GABAN-en; «dafil-gaineko» GUARDAMANTELES-en, «azpiko-zai» GUARDAPIES-en etab., gorago edo beherago aipatuez gainera.

Ordainak euskalkikoak direnean euskalki markaz adierazten dira. Euskalki markarik gabe agertzen direnek liburuetatik-eta atereak dirudite. Badira galdera marka ezartzen zaien hitzak, esaterako «LUCHARNIEGO (*perro*) = gau-eiztari?, illun-eiztari?, gau-zakur». Bestalde, ez dago P. Mujikaren jardunean inongo asmo arauemailerik, eta hitz beraren euskalki aldaerak metatzen ditu askotan. Milaren artean, ESCURRIR sarreraren hirugarren adieran —«*se, resbalar, deslizar*»— ikus daitezkeen «lerratu (c), txirristatu G, irristatu ANG, linburtu L, labaindu L, limurtu AN, limuritu BNS, leiñatu S, zirristatu LR [...]» aipa ditzaket; ildo beretik, beherago aipatzen den CENAR-en ere bada erakusgarri on bat.

Ez ahozko euskaran, ez literatura tradizioan ordain garbirik ez duten sarreretan bi modutara jokutzen du P. Mujikak. Hitz teknikoetan eta, euskal elkarketara jotzen du, ongi menderatzen zuen alemanaren bidetik: esaterako, PERIHELIO sarreran «ekurbil, eki-urbil, eguzki-urbil,<sup>25</sup> eguzki beren» —cf. al. *Sonnennähe*— ematen edo proposatzen ditu;<sup>26</sup> baina hitz arruntagoetan, nahiz eta aski gutxitan, *komoda, sarjentu, teniente* erdarazkoak edo gaztelaniazkoak onartzen ditu.

*Gaztelania-euskara hiztegiaren badaezpadako alderdiak*. Hiztegi gintzaren aldetik, erakusten saiatu naizen bezala, aski hiztegi ona da P. Mujikarena. Ez da ahaztu behar gaztelania-euskara argitaratu aurretik bazuela eskarmentua lanbide horretan: latina-espainiera/espainiera-latina hiztegi bat publikatu zuen 1940n, zazpi argitaraldi izan zituena, eta orobat, esku hartu zuen 1942an argitaratu zen grekoa-espainiera hiztegi batean ere. Nola nahi ere baditu P. Mujikaren gaztelania-euskarak zenbait alderdi badaezpadako.

<sup>25</sup> Salatu behar da ezin harrigarriago gertatzen dela horrelako hitz tekniko batean hiru aldaera dialektal ematea.

<sup>26</sup> Orobat BOMBARDINO-n ematen dena ere, *bombardin*, alemanetik hartua dirudi. Dena dela, harri-garriki, QUIROFANO sarreran *kirofanu* besterik ez du ematen.

Alderdirik badaezpadakoena, hiztegi gaietako buruzko kritika falta da. Material asko, iturriaz fidaturik besterik gabe hiztegiatuta dira. Nire artikuluko batean (Sarasola 2002: 619) ikusten ahal dira Azkueren hiztegietatik harturiko gaiak direla-eta Mujikaren hiztegian gertatzen diren arazoak *desarra* edo *lauka* bezalako hitzetan. Dena dela, esan behar da Azkueren beste huts batzuk zuzendu direla; baina badirudi kritika filologikorik eskatzen ez dutenak direla zuzendurikoak batez ere: esaterako, CENAR sarreran *tiempo después de cenar* «apal-ondo G, apal-oste B, afal-ondo (c), aigal-ondo R» ematen da, Azkuerenari «tiempo» hori erantsiz.<sup>27</sup> Beste batzuetan aldaketa egiten da, baina beharbada ez gauzak erabat zuzenduz: Azkueren *lausei*-k —«(G-and), echar á suertes quién saca la carta mayor para repartir el naipes»—, «a suertes»-en ordaina eta, hortaz, adizlagunen sailekoa dirudi; Mujikarenean, ordea, izen bihurturik agertzen da:<sup>28</sup> «SUERTE [...] 4. Lotería, sorteo = lausei [...]».

Sistematikotasun gabeziak ere badira. Adibidez ABEADORES sarreran «(m. pl.)» ezartzen du, eta euskal ordaina pluralean ematen du: «balus-irazkikordak»; ABEACAS-en, ordea, ez du gramatika argibiderik eskaintzen, eta sinonimoa ematen du pluralean —*orejeras del arado*—, baina bigarren sinonimo bat ezartzen du, singularrean hori, *vertedera*; ondoren, euskal kidea singularrean —«belarri, golde-belarri, bearri»— ematen du.

Azkueren bidetik, badirudi P. Mujikak ere nahasten dituela hitz erregistroak. Esaterako, ABDOMEN adigairako *ventre*, *panza* ematen ditu sinonimo gisa. Argi dago ez direla horiek sinonimoak, hots, ez direla trukagarriak, eta (Anat.) laburdura —Mujikak laburduren taulan badakarrena— zela kasu honetan *abdomen* ezaugarritzeko modu egokia; bestalde, eta hori da okerrera, Mujikak ematen dituen euskal ordainak, «vientre» edo «tripa»-renak dira, ez «abdomen»-enak. Mujikak zilegi zuen horietako ordain bat —sabel (c) G [sic], *sabel-alde* G, *sabel-zorro* (c) G [sic], *bilkor* AN, *buzkantz* BG, *zilbor* BG, *zingur* AN, *zilbot* B, *marda* (c), *maribarna* R [...]— *abdomen* hitz teknikoarentzat espezializatzea, baina ez du egiten: adibidez, ez dio horietako ezein hitzi euskalki marka ezabatzen, eta dialektaltasuna galtzea da hitz tekniko batek bete behar duen lehen baldintza. Bestalde, bere euskara-erदारan ere «abdomen, panza, barriga, ventre» —BILKOR sarreran esaterako— sinonimotzat jotzen jarraitzen du.

Ildo bertsutik, MEGALOCEFALO-ren euskal ordaina ezin da *buru-aundi* izan, hizkuntza arrunteko hitza delako, aski markatua gainera, eta nekez bete ditzakeelako forma batek, horrelako egoeran, erregistro arrunta eta tekniko batera. *Makrozefalo* gustukoa ez izateko eskubide osoa zuen P. Mujikak, baina orduan *buru-larri* edo horrelako zerbait proposatu behar zuen. Ez da, dudarik gabe, kontu bera HERBIVORO, RA-ren ordain gisa *belar-jale* ematea, hitz horrek ez duelako konotazio arruntik, eta Europako hizkuntza gehienek bidetik doalako.<sup>29</sup>

<sup>27</sup> Begien bistako gauza da horrelako erdal esapide bat euskal ordainak eragin duela —ez dago horrelakorik gaztelania-frantsesa edo gaztelania-ingelesa hiztegiatan—; bestalde, esapide honen iturria P. Mujikarenean Azkueren hiztegi nagusiko «*afalondo* (BN, G, L) [hots, =(c) Mujikarentzat], *después de cenar*» eta «*apaloste* (Bc), *después de cenar*» bide dira.

<sup>28</sup> Ik. hitz honi buruz, orobat, Mujikaren euskara-erदार hiztegiari buruzko atala.

<sup>29</sup> CARNIVORO-n *carnicero* sinonimotzat emanez eta «aragikoi, aragi-jale, aragi-zale [...]» denak nahaste ezarritik, ABDOMEN-*ez* mintzatzean aipatu dudana hutsa errepikatzen du.

Oso zilegi ez diren gauzak egiten ditu batzuetan gaztelaniazko hitzen ordainak emateko. Adibidez, *txerketx*, «AN parásito de las plantas, nublo, negrilla, tizón de los cereales» Mujikak bere euskara-erdaran ematen duena Azkueren *vasco-español-francés-etik hartuaz*<sup>30</sup> hitz izatetik termino izatera igarotzen da erdara-euskarari: «PARASITO 1. (*Bot.*) txerketx AN, [...]» eta areago «PARASITARIO, *relat. a los parásitos* = txerketx-: *peste parasitaria* = txerketx-izurri», edo «PARASITOLOGIA, = txerketx-izti» non AN marka, harrigarriki teoriarik, desagertu baita bi azkenotan.

*Gaztelania-euskara hiztegiaren erabiltzailea*. P. Mujikaren gaztelania-euskara hiztegiaren metahizkuntza gaztelania da. Gaztelaniaz daude hiztegiaren inguruko argibide guztiak, laburdurak, esker emateak, etab. Bestalde, erabiltzaileak, espainola ongi dakiena —*abedul* zer den dakiena adibidez— izan behar du. Horiek horrela, aurrekoak bezala edo are gehiago, euskaraz dakien gaztelarazko hitzunenentzat dago prestatua hiztegi hori, euskal testu bat ondu nahi duen erdal hitzunenentzat.

Ez dut uste inork erabili duenik P. Mujikaren hiztegia gaztelaniazko testu bateko hitz ezezagun bat irakurtzean haren esanahiaz jabetzeko. Baina erabil daiteke: esaterako FUSLINA, nik bederen ezagutzen ez nuena, Mujikak ematen duen ordainaren bidez —«urtu-toki, galda-tegi»— badakit orain zer den, gutxi gorabehera bederen.

*P. Mujikaren euskara-erdara hiztegia*. 1981 argitaratu zen, eta egileak aurkezpenean dioenez, erdara-euskara hiztegian jasotzen diren hitz guztiak biltzen ditu,<sup>31</sup> eta orobat hainbat aldizkaritatik azken urteetan jaso zituenak. Bere hitzetan esateko, hiztegi horrek hau izan nahi du: «Un registro, no exhaustivo, pero sí relativamente completo del *euskera hablado por el pueblo* como también *el euskera autorizado por los buenos escritores*» (letra etzana egilearena da).

Horiek horrela, erdara-euskararen argitalpen trinkotuak 1027. orrialde hartzen dituelarik, euskara-erdarak tankera ber-bereko 2098 hartzen ditu, ia 150.000 sarrearekin. Sarrera kopuru izugarri hori, hitz eratorri eta batez ere elkartuen ugaritasunean oinarritzen da batez ere, baina orobat hitzak onartzeko irizpide aldaketa baita: ez dira gutxi —milaka dira— *autonomia* bezalako hitzak, gaztelania-euskarari tokirik ez zutenak eta euskara-gaztelanieran aldiz agertzen direnak. Orobat, Azkueren hiztegi nagusia areago ustiatzen da euskara-erdaran alderantzizkoan ustiatu den baino. Esaterako, gorago aipatu dugun Azkueren *lausei*, gaztelania-euskarari «sorteo» gisa agertzen da, baina ez «echar suertes» esapidea, ez ECHAR sarreran, ez SUERTE-n ere. Euskara-erdaran, aldiz, LAUSEI sarreran, «G = suerte, lotería, sorteo: B lausei egin = sortear, rifar, echar suertes sobre».<sup>32</sup>

Egiturari dagokionez, euskara-gaztelania gaztelania-euskararen antzekoa da, baina egoera desberdinerik egokitua. Ez da adieren buruan sinonimorik ematen, adi-

<sup>30</sup> Ez dator, dena dela, bere tokian, *txertatu* eta *txerto*-ren artean baizik; hortaz, badirudi *txertex* dela Azkuek bildu zuena; hori da gainera Lakoizketak —Azkuek hitzaren bigarren adieran, «parásito de plantas» en hain zuzen, aipatzen duen iturriak— ematen duena, *chertecha* idatzia.

<sup>31</sup> Eta bere hartan jaso ere: esaterako, gaztelania-euskarari PARENTELA sarrerako «*algún grado de parentesco* = aaide bits bat ANBN» agertzen zena, euskara-gaztelanieran AAIDE sarreran agertzen da «aaide bits (lits) bat ANBN = *algún grado de parentesco*», bitxitasunean ezer galdu gabe.

<sup>32</sup> Litekeena da *lausei*-ren «itxuraldatze» hori P. Mujikak zuzenean egina ez izatea, baizik eta —hori salatzen bide du *lausei egin*-en B-ak— Azkueren sarrera irakurri zuten idazleren batek tankeratua izatea. Nolanahi ere, erabiltzen ari naizen ikuspuntutik gauza bertsua da.



bidez. Bestalde, hitz elkartu gehienak sarrera beregain gisa agertzen dira, ez azpissarrera gisa. Euskara-erdara honetan, alderantzizkoan bezala, ez da sarreren gramatika kategoria adierazten. Dena dela aurkezpenaren 13. orrialdean esaten denez, horretara datoz adibideak: «se ha procurado ser conciso en la frases, que se aducen como ejemplos para indicar el régimen de los verbos».

Euskalki markak, aldiz, euskalki hitz eta adiera guztietan markatzen dira. Sarrera galdera-markadunak ere atxikitzen dira —eta ez gutxi, antza—: adibidez, gorago aipatzen nuen «illun-eiztari?», ILUN-EIZTARI?? sarrera<sup>33</sup> bihurtu da —nahiz eta bestea «gau-eiztari?», GAU-EIZTARI bihurtu den—; adierak ere badira galdera-markadunak, esaterako BURNA [...] 2. ?? B punta, cabo, pico [...], non ez baitakit —antza denez Mujikak ez du esplikatzen— galdera marka euskalkiari ala adierari dagokion.

Materialen kritikari dagokionez, ez dago inongo alderik bi hiztegien artean: hor ditugu euskara-erdaran ere, beste askoren artean, gorago aipatu diren AILEKITU «BN = levantar, alzar, izar, elevar» edo AZKORAIEN «G = escarmiento, castigo, multa, pena». Azkueren bi hutsegite horiek aipatzen ditut, salatuak izan zirelako 1976an —Mujikarena kaleratu baino bost urte lehenago, hortaz— zabalkunde handiko obra batean, *Diccionario Retana de autoridades del euskara*-ren hitzazur-rean, xlv. orrialdean.

Euskara-gaztelania hiztegi horren erabiltzaileari buruz, alderantzizkoa aztertzean esan dudana errepikatu behar dut. Nahiz eta euskaldungoaren eta euskaldunen egoera nabarmen aldatua zen 1965etik 1981era, P. Mujikaren euskara-gaztelania hiztegia gaztelania-euskara bezalakoxea da irakurlearekiko jarrerari dagokionez: metahizkuntza gaztelania da, eta gaztelaniaz daude euskarazko sarrera eta esapideetatik at gertatzen den guzti-guztia, are bidaltze sarreretako V. [=véase] delakoa. Ez da samurra, antza denez, adin batetik aurrera ohiturak eta azturak aldatzea.

## 5. Euskalki edo testu hiztegiak

Hogeigarren mendean asko ugaritu dira euskalki edo hizkera jakin bateko gaiak batetik, eta testu baten edo idazle baten hitz ondarea bestetik, biltzen duten hitz zerrendak. Are ugariagoak gertatu dira besterik gabe Azkueren hiztegiari eransteko pentsaturiko artikuluxka eta lantxoak, haren hiztegian aurkitzen ez diren hitz, aldera eta esapideak biltzen dituztenak. Hauen artean tipikoak dira J. Garateren «Primera contribución al diccionario vasco»-rekin hasi ziren ia ezin konta ahalako «Contribución»-ak. Atal honetan, dena dela, horrelako lanez baino areago,<sup>34</sup> horien arteko nagusiez mintzatuko gara, bereziki liburu gisa atera direnez.

*Euskalki edo hizkera hiztegiak.* Atal honetan, K. Izagirreraren lan bikainak —horien artean «El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate», 1970. urtean ASJU-n argitaratu zen lan mardula— alde batera utzirik, Larrasqueten *Le basque de la Basse-Soule Orientale* eta T. Etxebarriaren *Lexicón del euskera dialectal de Eibar* aztertuko ditut, eta bidenabar, M. Izetaren hiztegia Baztango euskalkiaz, eta J. M. Elexpuren tesia Bergarako hizkerari buruz.

<sup>33</sup> Ikusten denez, euskara-erdararen beste berritasun bat da euskal hitzak bustidurarik gabe ematea.

<sup>34</sup> Horien erakusgarri zabal bat *Orotariko Euskal Hiztegia*-ren Bibliografian aurki daiteke.

Jean Larrasquet zuberotar euskalariak hainbat lan egin zituen bere jaioterriko euskalkiaz. Horien artean *Le basque de la Basse-Soule Orientale*, Parisen, 1939. urtean argitaratu zuen liburua da aipagarriena. 220. orrialdeko lana da, eta haren hiru laurdenak azpieuskalki horren hiztegiak hartzen ditu. Hiztegi zabala da, 6000 bat sarrera dituena, guztiz fidagarria eta hiztegi gintzaren aldetik profesional baten lana ematen duena.

Sarrera bakoitzean hitzaren hots transkripzioa, gramatika kategoria eta frantses ordaina ematen dira, eta orobat morfologia oharrak, sinonimoak, hitzaren «zentzu familia»<sup>35</sup> eta jatorria; eta, amaitzeko, baita euskalki-eremua eta, dagokionean, beste euskalkietako aldaerak edo aldaera zabalagoak ere. Zenbait sarreratan oharrak egiten ditu Larrasquetek, batez ere Lhanderen hiztegian bere ustez oker dauden puntuak salatzen. Hitz bakunetan haren eratorriak adierazten dira; esaterako, ADAR sarreran *adarzū, adarkhūlo, adarmutx, adarpalet, adarzabal, adartsū, adartxūt* eta *adarrondo* ezartzen ditu. Hauek guztiek, gainera, sarrera bana dute hiztegian. Izenak eta izenondoak, jakina, artikulurik gabe ematen dira. Aditzek bi sarrera hartzen dituzte, bata erroa eta bestea aditz izena: AGERT eta AGERTZE, esaterako. Lehenengoan morfologia atalean era burutua eta etorkizuna —«inf. fut.» deitzen duena— eta orobat *-rik* bidezko eratorria bildu ditu: «*agertūik*, *apparu*» esaterako; bigarrean *-tzen, -tzera* eta *-tzez* atzizkien bidezko eratorriak.

Era honetako hiztegien artean zabalena eta aipatuena Toribio Etxebarriaren *Lexicón del euskera dialectal de Eibar. (Arratetikuen izketia)* da, 1966an Euskaltzaindiak *Euskara* agerkarian argitaratu zuena. 647. orrialdeko liburukia da, ia hamar mila sarrera dituena. Egileak erbesteran, Caracasen, ondu zuen hiztegia, oroimenaren<sup>36</sup> eta bere emaztearen laguntzaz, inongo «landa lan»-ik egin gabe, jakina.

Hitz bakunak, eratorriak eta elkartuak dira sarrerak osatzen dituztenak.<sup>37</sup> Izenak eta izenondoak artikuluz ezartzen dira, eta aditzetan<sup>38</sup> era burutua eta aditz izena sarrera banatan ematen dira. Idazkerak Eibarko fonetismo gehienak onartzen ditu, baina ez dira zalantzak eskas: EIN, ERAIN, ATZERA ERAIN irakurtzen ditugu, baina orobat DART ERAIN, sarrera buruan nahiz adibidean.

Izenei ez dagozkien sarrera guztietan-edo gramatika kategoria markatzen da, eta aditz eta adizlagun motak bereizten dira. Ondoan gaztelaniako ordaina ezartzen da, eta dagokionean, oharren bat erabileraz, mailaz nahiz bestez. Sarrera guztietan adibide bat ematen da gutxienez, egileak asmatua eta erdal itzulpenaz hornitua.

T. Etxebarriaren lanak ongi erakusten du horrelako hiztegiek dituzten mugak. Zein dira «Eibarko hitzak», zer esan nahi du esapide horrek? Esaterako, zer adierazi nahi du Etxebarriak *damukizuna* «cosa de arrepentirse» bere hiztegian sartzean? Ohargarria da eransten duen adibidea berak itzuliriko «Rasputine'n erakutsixa» la-

<sup>35</sup> Liburuaren azken orrialdeko taulan —Table Alphabétique des Familles de sens— adierazten diren sarreretan, hitzaren familiako beste hitzak biltzen dira; esaterako OSKI sarreran oinetako motak —*eskalanpu, esklupeta, eskarpi* etab.—, edo NI sarreran izenorde guztien saila.

<sup>36</sup> «En este lexicón, en el que he trabajado sin más ayuda que la memoria y el deleite del recuerdo» dio hitzaurrean.

<sup>37</sup> Batzuetan bestelakoak ere bai: adibidez ATZA EMON ETA BESUA ARTU esapidea sarrera gisa ematen da, «refrán» adierazgarriarekin.

<sup>38</sup> Aditz elkartuetan, *dart ein* bezalakoetan, hori da sarrera bakarra.

netik hartua dela;<sup>39</sup> orobat esan daiteke «NARRU-ATERPIA. Tienda, tabernáculo» sarreraz, Bibliako Hasierako liburuko pasarte baten itzulpenaren euskarria duena. Eta, izan al daiteke *ezerezdakua* «adj. pobre, desheredado» —hemen ere adibidea literarioa da, Lukasen ebanjeliokoa— «Eibarko hitza»? Are okerragoa da *ezillbiartasuna* «inmortalidad», nire ustez Eibarko hizkerako sistematik at dagoena. Edo *entzunmena* «sentido del oído», hitz ikasia Eibarren eta nonahi, inongo markarik gabe ematen dena; eta zer esanik ez *emakia* «Gram. Género femenino» Azkueren neologismoa, edo *euskaltarra* «vasco», berak moldatua ematen duena.

Bestalde, hiztegia ez da deskriptibo hutsa —eta ez dut esan nahi hori hutsegitez hartzen dudarik—. Esaterako, ERRUA sarreran «en Eibar [...] decimos comúnmente *kulpia*, con todo el sabor teológico de la raíz y sus derivados» irakur daiteke. Ohargarria da sarrera horretako adibidean *nere kulpia izan da* irakurtzen dela, ez *nere errua*, eta KULPA sarrerarik ez dagoela.

Hortaz, T. Etxebarriaren lana aski interesgarria da, eta bestela ezin bildu diren hitz eta esapideen berri ematen du. Baina Eibarko hiztegia baino areago, eibartar batena da. Eibartar euskaldun ikasi, autodidakta baino aski landu batena, frantsesetik *Heptameron* itzuli zuena, besteak beste.

Alde honetatik, «fidagarriago»ak dira M. Izeta eta J. M. Elexpuren lanak. Izetak Baztango hizkeraz egin dituen artean aipagarriena, liburu gisa 1996an, Iruñean, publikatu zuena da. Hiztegi aski hedatua da, 3500 sarrera gutxi gorabehera dituen. Sarrerak aski landuak dira bai egituraz, bai mamiz. Adibideek —bilduak nahiz Izetaren burutikoak, «erran erraten diren bezala emanak»— interes berezia dute.

Are interesgarriagoa da *Bergara aldeko lexikoa* izeneko lana, J. M. Elexpurenena, batez ere 60 ordu grabaketetan oinarritzen dena, eta hortaz «ahozko testu»en ustia- ketaren gainean eratzten dena, aho hizkuntzan bizirik dauden hitzak eta esapideak bilduz. Bilduriko hitzok lau sailtan biltzen ditu: A, edozein hiztunek erabiltzen dituen hitzak; B, ongi hitz egiten dutenek soilik ezagutzen dituztenak; C, helduek soilik erabiltzen dituztenak; D, zaharrek bakarrik ezagutzen edo erabiltzen dituztenak. Jokaera horrekin, nire ustez, ezinezko-edo diren hizkera hiztegiei irtenbide interesgarri bat ematen die.

*Testu hiztegiak: hitz hautatuen hiztegiak.* F. Mendizabalek 1956an F. I. Lardizabali buruz, B. Fagoagak 1959an J. Lizarraga Elkanoakoari buruz eta A. de Lizarrak 1967an A. Rodriguezi buruz moldatu zituzten hiztegitxoek ireki zuten testu hiztegien bidea. Hiztegi mota hau asko ugaritu zen hurrengo urteetan, eta oro har, gero eta egokiagoak gertatzen ziren hiztegi gintzaren teknikaren aldetik. Horien artean aipagarriak dira J. M. Satrustegiren lanak —bereziki *Euskal testu zaharrak*, Iruñean, 1987an argitaraturiko liburuaren amaiera aldeko hiztegi zabala— eta F. Ondarrarenak, batez ere goi-nafarrerazko testuei dagozkienak. Ondarrarena da orobat Migel Ignazio Zuzaetaren idazlanetatik ateratako<sup>40</sup> hitz hautatuen zerrenda bikaina.

<sup>39</sup> Orobat *luzekizun* «dilación», *Ibiltarixanak* liburuan, 460. orrialdean, esaterako, erabiltzen duena.

<sup>40</sup> Fr. Jose Arakistainen idazlanekin batera, Bilbon, 1997an argitaraturiko *Idazlanak* liburuan publikatu zen.

Hitz hautatuzko hiztegien alor horretan, lanik garrantzitsuena, hedaturagatik bederen, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak* izeneko sailean<sup>41</sup> eskaintzen diren *lexiko*-ak dira, hiztegi bana euskalki bakoitzeko testuentzat. Hiztegi zabalak dira: gipuzkerazko testuei dagokienak ia 3000 sarrera ditu, esaterako. Euskarazko sarreraren ondoan euskarazko sinonimo bat (edo gehiago) ematen da, gero sarrerako hitza aurkitzen den tokiaren erreferentzia (bat gutxienez), eta ondoren adibideak, bat gutxienez. Adibidez, iparraldeko goi-nafarrerazko testuen hiztegian, «ASTE: hasiera, hastapen. (37), (73). *Eta beldurtasun au izanenda sabiduriaren principio, eta astea* (37)» sarrera.

Nolanahi ere, ugari dira arazoak hitz zerrenda horietan. Lehenik ez da beti asmatu hitzak irakurtzean eta «zuzentzean»; esaterako, Hiribarrenen *Napoleon Lehena* poemako *lekho*, bi aldiz gutxienez —134 eta 138. orrialdeetan— *lekhu* gisa interpretatzen da, argi eta garbi dagoenean *lekhoa*-ren aldaera dela; gipuzkerako hiztegian, aldiz, Uriarteren Bibliaren itzulpeneko JUIZEN (1 Reg 12, 10), zuzendu gabe ematen da, nahiz eta argi dagoen hutsa —irakurketa hutsa seguru asko— dela, eta *gizen*<sup>42</sup> behar duela. Bestalde, hitzen hautaketa ez da beti egokiena: bizkaierazko testuen hiztegian, adibidez, ez dut esango OSTU, DOMEKA edo JAUBE sobran daudetik, baina interesgarriagoa dirudi, esaterako, *otsanditu*, 913. orrialdean ikus daitekeena eta hiztegian jasotzen ez dena.

Bigarrenik, lema ez da beti ongi ateratzen: esaterako, lapurterazko sailean *hilen juyatzeko ordua* [...] *eta lurra gaizkindu dutenen kalitzekoa* esaldian, azken hitzari *kalitu* lema dagokio, jakina; hala ere KALITZ sarrera sortzen da adibide horrentzat; hiztegi berean *bertzeekin yostetan nahaste* esaldian, *yostetan* testu hitzarentzat JOSTATU sarrera eratzen da, nahiz eta hurrengo sarrera JOSTETA den. Ildo beretik, hiztegioko gipuzkerazko hiztegian, badirudi *aban* [=ahoan] testu hitzarentzat «ABA: aho» ez dela sarrera egokiena, eta sail bereko 197 testuan agertzen den *quibistea*-ri, Goierriko testua denez gero,<sup>43</sup> *kibiste* nahiz *kibista* dagokioke lematzat; zuzena *kibista* da, noski; hiztegiaren paratzaileak KIBISTE hautatu du.

Hirugarrenik, sarreraren ordaina euskaraz emateko kontuari dagokionez, antza denez ez da dena urre gorria: adibidez, gipuzkerazko hiztegiaren hasieran bertan, badirudi ABAIL sarreraren eskaintzen diren «angail, ubal» bitxiak eta dialektalak, P. Mujikaren Hiztegian HONDAN begiratzuz jarri direla; orobat, hiztegi bereko JOMUGAN [=helburura jaurtitzen] sarrerako «terreilka, artezkarrean» txundigarriak, Mujikarenean BLANCO sarreraren *tirando al blanco*-n begiratzuz ezarri dira, zalantzarik gabe; hortaz, ez dakit ez ote den eraginkorragoa, itxurakeriak alde batera utzita, zuzenean *honda* eta *tirando al blanco* ematea, hots, ordainak gaztelaniaz ematea, ABAILEN eta JOMUGAN gertatzen dena sarrera askotan gertatzen baita.

Askotan euskal hitzen esanahia ez da zuzen atzeman: milaren artean begien bistakoenetako zenbait besterik ez aipatzeko, lapurterazko testuen hiztegian KINKIN

<sup>41</sup> Rosa Miren Pagola eta beste. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: bizkaiera* (3 liburuki). Bilbo 1992; *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: gipuzkera* (6 liburuki). Bilbo 1993; *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: lapurtera* (2 liburuki). Bilbo 1994. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: iparraldeko goi-nafarrera* (3 liburuki). Bilbo 1995.

<sup>42</sup> Uriartek beti *gizen* erabiltzen du, eta ez dago *juizen*-en arrastorik ez Uriarterengan ez bestetan.

<sup>43</sup> Ez da euskal dialektologian oso aditua izan behar testua —cf. *urkau zon be burue*— Zegamakoa-edo dela ikusteko.

sarrerak KINKINA behar luke, eta dena dela ez da «gezi»;<sup>44</sup> goi-nafarrerazko testuen hiztegian KEXATU ez da «haserretu, sumindu» Iparraldean bezala, testuan bertan ematen den *lastertu*-ren sinonimoa baizik; gipuzkerazko testuen hiztegian KOROE ez da «ganga, sabaia», baizik eta — *Vulgata*-n begiratzea asko—, azken batean, «koroa». Ildo beretik, eta gipuzkerazko testuen hiztegian orobat, ETZIGI sarreran esaldi bera —*munduan viotza ichatsi edo etzigui ezdedin*— bi aldiz ematen da; lehengoan «eskegi, lotu» esanahia ematen zaio *etzigui* horri; bigarrenean «grinatu, ahiertu [sic]» esanahia.

Azkenik, okerrenak, testuak aurkitzeko erreferentziak —obran «laburdurak» esaten zaienak— dira. Bizkaierazkoan ez dago arazo larririk testua aurkitzeko —bai, beste guztietan bezala, testuaren barruan esaldia aurkitzeko, harrigarria badirudi ere<sup>45</sup> ez baita orrialdea adierazten—; baina lapurterazkoan, goi-nafarrerazkoan eta batez ere gipuzkerazkoan testu asko ez dago inondik ere aurkitzerik, ez bada kanpoko bideak erabiliaz eta egiazko ikerketa baten ondorioz. Adibidez, gipuzkerazkoan, Uriarteren Bibliari dagozkion gehienak konkordantziak erabiliaz aurkitu ditugu *Orotariko Euskal Hiztegia*-ren bulegoan: horrela konturatu gara, esaterako, 1.2 ataleko zati den «Erregeen irugarren liburua» testuari gipuzkerazko hiztegian «136.7» erreferentzia dagokiola, eta 1.15ko testuari «143» erreferentzia, nahiz lehenago dagoen 1.12ko testuari «152» erreferentzia ematen zaion; orobat, aski da lapurterazko sailaren 457. orrialdeari begiratzeko hutsa, zenbakiak ezartzeko sisteman kaosa besterik ez dagoela ikusteko. Gainera, badaude liburuan orrialde horretan aipatzen ez diren testuak, eta ezinezkoa da, jakina, testuoi dagokien zenbakia inferitzea.

*Testu hiztegiak: hitz guztien hiztegiak.* Hitz hautatuen hiztegien ondotik, nahiz oso bakan, hitz guztiak biltzen dituzten hiztegi lanak hasi ziren argia ikusten gure artean. Bide erakusle L. Villasanteren *Axular-en hiztegia. Euskara-Español-Français* izan zen, 1973. urtean argitaratu zena. L. Mitxelenak (Michelena 1974) kritika gogoangarria egin zion hiztegi horri, eta hortaz, ezer gutxi dut harenari eransteko. Soilik esatea zenbait sarrera falta direla: *aizpa* —*Ierusalem, zure aizpa Sodomaren behatua [...]* (380)—, *defota* —*esterila, defota, antzua* (407)—, *erhaile* —*kruel eta erhaile* (352)—, *fintkagarri* —*berretgarri eta fintkagarri* (555)— eta besteren bat agian; bestalde XOPIN-ek bidaltze sarrera bat behar luke, NEGAR-XOPIN-era; KARNAZERA sarrerak KARNAZER izan behar luke, eta, jakina, ERAIN-ek, ERO; ildo beretik, BERANTU sarrerak BERANDU<sup>46</sup> izan behar luke. Bestalde, DESOHORAGARRI sarrerako bigarren adibidean zati bat eskas da, *desohoragarri* testu hitza agertzen dena, hain zuzen; EGUNDAIÑO sarrerako erdal ordainak —*jamás, nunca, en ningún tiempo; siempre, alguna vez; jamás; toujours, quelques fois*— ez bide dira egokienak: «Hasta hoy, alguna vez; (en contextos negativos) nunca, jamás» edo horrelako zerbait behar luke, eta orobat MENDEKATU-koa «vengar(se)».

<sup>44</sup> Bekatua larria da, zeren testua Iturriagaren jolasen itzulpena baita; hara jotzea asko Iturriagak eta Uriartek *kina* erabiltzen dutela eta gaztelaniazkoan *quina* agertzen dela ikusteko.

<sup>45</sup> Kontua ez da orrialdeak emateak «lan gehiago» eskatzen duela, ez baitu eskatzen; eskatzen duena lanaren antolaketa hobe da.

<sup>46</sup> Axularrenean *berant* erroa eta *berantzeaz* soilik agertzen dira; dena dela, kontuan izan behar da lapurtarrak, ik. *Orotariko Euskal Hiztegia*, *berandu* erabiltzen dutela era burutu gisa.

Autore baten hitz ondare osoa jasotzen duen hurrengo lan nagusia, F. M. Altunaren *Etxepareren hiztegia*. *Lexicón dechepariano* da, 1979an argitaratua, laurogeita hamar urte lehenago V. Stempf-ek argitaratu zuen «Glossar zu Bernard Dechepare's baskischen Poesien» ez txarra argi eta garbi gaintitzen duena. Altunarenak ez ditu adibideak ematen, baina, Villasantek ez bezala, lemaren morfologia aldaera guztiak<sup>47</sup> adierazten ditu, eta forma bakoitzarentzat, hura gertatzen den agerraldi guztien kontua ematen du, adieraziz beti dagokion poema eta lerroa. Orobat joskerak eta esapideak, hitz formak bezala jatorrizko ortografian eta egungoan ezartzen direnak, eta lemen gisa, espainol eta frantses itzulpenekin ematen direnak. Erabilerari buruzko oharrek ere behar adina ematen ditu, eta orobat gramatika kategoriak: (n) —izenak eta izenondoak—, (v) —aditza: *da, du, nau* bereizten ditu—, (inv) —adizlagun eta beste—, (adv) —adizlagunak, HAN, HEBEN, HONAT, HOR, HUNA sarreretan bederen—. Eranskin gisa adizki guztien zerrenda ematen da alfabeto ordenan, forma bakoitza dagokion aditzaren lemara bidaliaz.

Hiztegitzaren aldetik hiztegi ona da Altunarena, nabarmen ona. Dena dela baditu, nola ez, nire ustez zuzendu beharreko zenbait xehetasun. Lehenik (inv) laburduraren pean, gauza gehiegi —adizlagunak, interjekzioak, *ahal* bezalako aditzak...— sartzen dira; horietako askorentzat, gainera, *inv* nahasgarria gertatzen da: zer adierazi nahi da *orai*, esaterako *inv* dela esanaz? *oraiko* ezin ager daitekeela? Eta *non-i* eta *nondik-i* zergatik eskaintzen zaie sarrera bana eta ez *leqbutic-i*, *leqhu*-ren ondoan, esaterako? Eta zergatik dira *heben* edo *han* adizlagunak eta *orai* ez?

Bigarrenik, aditzen lema, ohiturari egoki jarraituz, era burutuaren bidez ematen dira; baina, ohitura hautsiz eta Arestik —uste dut— ezarri zuen modaren arabera, partizipioen bidez ematen da erdal ordainetan. Nire iritziz, jokaera hori aurreiritzi teoriko baten ondorio da, eta deskribaketaren ekonomiaren kontrakoa gertatzen da: pronominalak itzulpenaren bidez adierazteko era eroso bati bidea ixten dio, adibidez.

Xehetasunei dagokionez, *varnetic* eta *varnian* ez nituzke BARN<sup>48</sup> sarreran sartuko, BARNE-n baizik; BER sarreran, *verian* eta *vertan*-ek oharren bat merezi dute; (ERANZUTE)-ren ordaina «recriminación» dirudi, ez «respuesta, contestación»; «reina»-ren lema (ERREGINA) da, noski: *erregina dignia*, I, 391; orobat, VII, 16-ko *ia* ezin da «casi» izan, hori hegoaldekoa eta XIX. mendearen hasieratik honanzkoa delako; gaur *ja* idazten duguna da, zalantzarik gabe; KREAZALE behar luke *creaçalia* testu hitzaren sarrerak, ez KREATZALE; (LOTSATU)-ren ordaina ez da inondik ere «avergonzado, sonrojado», «asustado, espantado» baizik, Etxepare Iparraldekoa de-  
nez gero; *çuyendako*, badirudi hobeto legokeela ZUIEN sarreran ZUIEK-en baino.

## 6. Retanaren euskara-erdara hiztegia

*Atarikoak*. 1976. urtean, Bilbon, *La Gran Enciclopedia Vasca* argialetxearen eskutik, *Diccionario Retana de autoridades del euskara* izeneko euskara-gaztelania hiz-

<sup>47</sup> Adizki guztiak aditzetan, adibidez, eta izenetan eta bestetan deklinabide formak.

<sup>48</sup> Bestalde Etxepareren *barna*, *han barna* esaldian agertzen dena ez da (n), eta ez da «profundo, interior, dentro [sic]»-en kidea, adizlaguna baizik eta «(precedido de inesivo) en el interior de»-ren kidea.

tegia kaleratzen hasi zen. Urte hartan hiztegiaren lehen bi aleak argitaratu ziren, lehena A-ARRAIA (lvi + 432. orr.) eta bigarrena ARRAIARI-BET (504. orr.). Hurrengo urtean hirugarrena BETHI-ERRE (504. orr.) argitaratu zen, eta 1978an laugarrena ERREIGUZUZ (472. orr.). Bosgarrena, H-JUSTUKI (482. orr.) eta, antza denez, seigarrena, K-METZ (474. orr.) 1980an inprimatu ziren, baina ez ziren banatu hiztegiaren argitaletxearen kiebra jotzea zela medio. Azken hiru aleak, MEULA-PREMU (432. orr.), PREMU-URDEZ (384. orr.) eta URDEZ-ZUZU (422. orr.), «Grupo editorial Ernesto Amaia»-k argitaratu zituen 1989. urtean. Guztira 4107. orrialde, 9 liburuki marduletan, hots, egundaino osorik argitaratu den euskara-erdara hiztegitik hedatuena.

Obraren hitzaurrean azaltzen denez, hiztegiaren oinarria Manuel de la Sotak bere adiskide R. Ma de Azkueren hiztegi nagusia osatzeko bildu zituen hiztegi gaiak dira, Maurice Harrieten eta Duvoisinen hiztegietatik eta *Fedearen Propagacioneco urtecaria*-tik atereak, besteak beste. Sotaren txartel eskuz idatzi horiek P. Lafittek osatu zituen, harekin elkarlanean. 1968. urtean, Lafitte kalonjeak Euskaltzaindiaren Donostiako bulegoan utzi zituen lehen eskuizkribuak P. Berrondoren eskuetan. Berrondo, orduan Euskaltzaindiaren Donostiako bulegoko idazkaria zenak, harrigarria badirudi ere, Martin de Retana argitaratzailearen eskura eman zituen eskuizkribu horiek. Horrela, Azkueren Hiztegia osatzeko pentsatuak izan ziren material horiek «Retanaren Hiztegi» bihurtu ziren. Horretarako, Sota-Lafitteren lanari, J. Garatek, T. Etxebarriak, K. Izagirrek, K. Mitxelenak, Totorikak, P. Iraizozek, D. Inzak eta abarrek argitaraturiko hiztegi gaiak erantsi zitzaizkion, L. Akelosoren zuzendaritzapean, Jose Lasa Apalategi laguntzaile zuela. Txartelak Markinan, Lauro ikastolan, Itziarren eta Salamankan makinatu ziren. «Las pruebas, prestas para la imprenta [sic]» Aita J. Mokoroak aztertu zituen, eta proben zuzenketa A. Irigarai, G. Manteolak eta J. Kerexetak egin zuten.

*Retana hiztegiaren egituraz.* Gorabehera bihurri horiek bete betean hartzen dute *Diccionario Retana de autoridades del euskara* hiztegia egituraren aldetik. Bestalde, gorago aipatu ditudan hiztegi gai horiek landu zituztenek sistemarik «ekonomikoa»ena, baina hiztegi gintzaren aldetik okerreana, erabili zuten Retana hiztegia egituratzeko: salbuespenak salbuespen, sarrera bakoitzean, lehenik, Retanak eskuratu zituen hiztegi gaiak —inongo irizpiderik gabe, antza— ematen dira; ondoan paragrafo berean, Azkueren sarrera osoa bere hartan eransten zaio.<sup>49</sup> Aski da horren ondorioz sortzen den kaosa azaltzeko lehen orrialdetako zenbait sarrera, ia-ia ausaz hautatuak, deskribatzea.

ABA sarreran, lehen adiera «La boca» —artikulu eta guzti— da, Iñarra, Azkue eta Agirre Asteasukoaren aipuz —ordena horretan— hornitua; bigarrena «Padre: religioso y sacerdote» *Euskal Esnalea*-ko aipu batekin; hirugarrena «Panal» da, baina aipatzen diren bi lekukotasunetan *abaa* agertzen da, non bigarren *a* ez baita artikulua; laugarrena «Desgracia súbita», nahiz eta gehitzen duen «más bien es *Abe*. Vid. esta palabra». Hala ere, horren ondoren Milia Lasturren eresiko adibidea *Zerurean jausi da abea* [...] hor bertan ezartzen du; bosgarrena, «Pértica, varal», eta seigarrena,

<sup>49</sup> Lehen liburukietan bederen; azken liburukietan badirudi kontuak alderantziz antolatzen direla: lehenbizi Azkuerenak, gero gainerakoak, ORREN edo URTE sarreretan adibidez, baina ez ORRI-n; bestalde, URTEEN sarreran T. Etxebarriaren adibide bat Azkueren hiztegitik jasotzat markatzen da, eta orobat ORREN sarrerako Arantzazu egutegikoa.

«Retoño de roble», Darricarrere-ren hiztegitik aldatzen ditu. Horien ondoren Azkuerenak eransten dira: zazpigarrena «Haba», zortzigarrena «Panal de miel» berriro, bederatzigarrena «Padre» berriro. Azkena, hamargarrena, ez da Azkuerena, Garaterena baizik. Are kaos handiagoa eta errepikapen eta nahaste larriagoa dago ABAR sarrera luzean.

ABE sarrerak 22 adiera ditu. Lehena «Arbol» da, bigarrena, «Columna»; bigarren horretan Azkueren testu bateko *abe-arria* aipatzen da, nahiz eta beheago ABERRI «Columna» sarrera datorren. Laugarrena «Tronco» da, baina aipatzen den adibideko *abe*-a «poste»-ren kidea da;<sup>50</sup> bosgarrena «Rodrigón, sostén» da, hurrengoak «Restos que trae el mar» eta «Cavidad»; zazpigarrenean esapide bat —*etxe orrek abea du*— komentatzen da, eta hurrengo adieretan izenak ematen ordaintzat, baina hamabigarrena «Estos, estas» da, adibideetan *itz abetatik*, *alderdi bi abetako* irakurtzen baita; «Tábano»-ren ondoren hamalaugarrena dator, «Te han» [sic], adibideko *ilten baabe* baten oinarritua. Hurrena «Boca» da *abean* bat dela medio. Ondoren Azkuerenak datoz, «rodrigón» eta abar errepikatuz. Azken sarreran *etxeak abea euki* esapidea komentatzen da berriro...

Hori da hiztegiaren tankera orokorra: ABIADURA sarreran «comienzo, partida» lehen adierako lehen adibidea, —*ezkontzeko den gutieneko abiadurarik denean*— hirugarren adierari —«disposición»-i— dagokio. ADA sarreraren «Rama» lehen adieran *adaganetik* bat aipatzen da, eta hirugarrenean «Var. de *adar* en [...] *adagane*»; gainera, ADAGANEAN eta ADAGANEKO sarrerak eskaintzen ditu hiztegiak, Azkuerenetik hartuak; Harrieten *addar*, ADAR eta ADDAR sarreretan agertzen da, lehenengoan zuzenean: «*Ad-dar* (dim.): diablo. (S) Harriet, Dic.»; bigarrenean Azkueren Hiztegi nagusiaren gehigarritik hartua: «(S, ms. Harriet) El diablo. Azkue, Dic, Apéndice, 496»; etab., etab. Gauzak horrela izanik, gaitz da hiztegiaren egituraz ezer funtsezkorik esatea.

*Beste zenbait arazo*. Dena dela, eta aipatuez gainera, badira zenbait zernolako Retana hiztegia kolokan jartzen dutenak eta hiztegi gintzaren aldetik, are Azkuerenari buruz, atzera pauso nabaria dela erakusten dutenak.

Lehenik Retana Hiztegiaren oinarria ez dira euskal hitzak, hitzen aldaerak baino, ia aldaera bakoitzarekin sarrera bat osatzen denez gero. Horiak horrela, irakurleari ahal adina traba jartzen zaizkio AABIXO eta AAFIXO hitz beraren bi aldaera besterik ez direla jabetu dadin. Ildo beretik, *aho* euskal hitzari buruzko argibideak, dozenaka sarreratan —horien artean gorago ikusi ditugun ABA eta ABE sarreretan, adibidez— sakabanaturik daude.<sup>51</sup> Bestalde, ez dago irizpiderik aditz formei buruz: batzuetan erroa eta era burutuua sarrera banatan ematen dira; beste batzuetan ez; ez gutxitan erroaren sarreran era burutuaren adibideak gerta daitezke; eta askotan erroaren argibideak era burutuaren sarreran gertatzen dira.

<sup>50</sup> Nahastea, kasu honetan, hasiberriena da, eta *edo* juntagailuaz batzen diren hitz guztiak sinonimo izan behar dutelako uste tolesgabean datza: *abe bat edo anpor bat legez* dio adibideak, eta hortik nahastea. Orobat, beste milaren artean ABIA sarrerako bigarren adiera «sitio», *eureen abija edo tokija* esalditik oker interpretatua.

<sup>51</sup> H letrari hitzen ordenan balioa ematen zaionez gero *hasi*, *horren...* euskal hitzei buruzko informazioa, Azkuerenean sarrera batean ematen zena, bitan ematen da Retana Hiztegian, ASI eta HASI, HORREN eta ORREN sarreretan hurrenez hurren. Dena dela azken liburukietan ez da *h* kontuan hartzen gehienetan bederen.



Ez dira gramatika kategoriak ematen, noski, baina erdal kidea adizlagun-izenon-doa duen sarrera batean —ik. ERIOSUAR, «Afanosamente, afanoso», adibidez— *eriosuar egundoko arek* bezalako izen erabilerak ager daitezke abisurik gabe; eta ez dira falta «LABALDE: cerca del horno» bezalako sarrerak, nahiz eta eransten den adibidean *labalde* argi eta garbi izena den eta, are larriagoa dena, bigarren adiera Azkueganik erantsian «Lugar en que está el horno» esaten den.

Harriet, Darricarrere eta frantsesezko gainerako iturrietan, jatorrizkoak gaztelaniaz ematen dira beti, batzuetan ongi itzuliak, beste batzuetan ez hainbeste. Nolanahi ere, frantsesaren erabilera dela eta, harrigarriena, beharbada, LEPITXULI sarrerako iruzkina da, non harriduraz eta espantuka bezala salatzen baita Hiribarrenek egin eta Lhandek kopiatu omen zuen huts izugarria, alegia, Larramendiren «torcecuello» «torticolis»-ren bidez itzultzea:<sup>52</sup> nik neuk ere badakit *torticolis* dela frantsez, *torcol* haren sinonimoarekin batera, espainolezko *torcecuellos* izeneko txoriaren kidea.

Azkueren zenbait iratxo eta interpretazio oker saihesten dira —*aillekitu* eta *azkoraien*, adibidez, hitzaurrean bertan— baina beste asko sartzen dira; esaterako, milaren artean, *hestekotan* testu hitzetik HESI «Cerrar» sarrera erazten da, eta hamar leerro beherago *hesten* batetik HESITU «Acotar, cerrar», biak HETSI «Cerrar» sarreran sartu beharrez; eta orobat, *berantzeko*-tik BERANTU ateratzen da, BERANDU-ren orde; edo LIKINDU sarrera bat sortzen da ezerezetik, hots, Iturriagaren *bigundu* batetik; edo, agian marka guztiak hausten ditutena, BATELEZ IBILI «Andar una muchacha formal, como una señora» *andra batelez ibiltzen da bera* esalditik aterea.

Esanahiaren interpretazio okerrak ere nonahi dira. Gorago aipatu ditugunez bestalde, *Herria* aldizkariako adibide bateko *zirga-bidea*, «camino de sirga» dena, jakina, «camino de trigo»-tzat interpretatzen da, eta ZIRI sarreran, *Herria*-ko beste adibide bateko *elektrika ziri*, «poste eléctrico» dena dudarik gabe, «alambre»-tzat hartzen da. Horrelako interpretatze hutsak ez dira gutxi, eta, okerrago dena, askotan ez dira detektaerrezak: adibidez, ASMAKARI sarreran, Iztuetaren *Kondaira*-ko aipu baten interpretazio okerretik —*Etzitzaiozkan baliatu bere ames galgarriak. Asmakari oek ondo ezin moldatuz [...]*— ateratzen den «Inventor, soñador»: arretaz berrirakurri behar da aipua, hor, beste agerraldietan bezala, «invento» dugula ikusteko.

Nabaria da zenbait sarreratan erdal itzulpenaren mendekotasuna. Adibidez ABENTAU-n ez da zuzentzen Azkueren «Empezar a», non *a* hori, ez *Euria abentau da* euskal esaldiak, baizik eta «empieza a llover» haren itzulpenak eragina baita.

Atal honetan edo aurrekoan aipatu ditugun akats eta alde txarrak ez dira hain hiztegi zabal batean nahitaez aurkitu behar diren hutsak, baizik eta joera eta jokaera orokorren erakusgarriak. *Orotariko Euskal Hiztegia*-n ari garenon eskarmentuen arabera, ez dago ia sarrera apur bat korapilotsurik akatsen bat ez duenik.<sup>53</sup>

Bukatzeko, Retana Hiztegiak Azkuerenari eransten dion bibliografia, Azkuereana ez bezala, ezin erabilizkoa da, izenburuen arabera ordenatua baita, eta ez laburduren

<sup>52</sup> «Hiribarren en su Dic. Ms., citado por Lhande, tradujo el «torcecuello» de Larramendi por «torticolis!».

<sup>53</sup> Gauza bitxiak ere ez dira eskas: ADIUR sarreran bada «me parece» bat irakurleak ezagutzen ez duen erredaktorearen usteari dagokiona.

arabera. Hots, hiztegiko sarrera batean *Ibañetan* laburdura aurkitzen dugunean, bibliografia osoa igaro behar dugu, azken hirugarren erreferentzian, «ZIBERO. *Uskaldunak Ibañetan. Trajeria hirur phartetan*. Bayonan. Autor: Clement d'Andurain»-en, *Ibañetan* laburdura aurkitu arte.

*Retana hiztegiaren irakurlea*. Ez da erraz hiztegi honen hartzailearen zernolakoak zehazten. Metahizkuntza —hitzaurre, eskaintza, argibide eta gainerako guztien hizkuntza— salbuespenik gabe gaztelania da, eta gorago esan dudanez, gaztelaniara itzultzen dira orobat frantses jatorrizko aipuak. Bestalde, euskalariei —eta zer esanik ez euskal idazleei— ez zaie bidea errazten aldaeren oihan tapitu horretan.

Begien bistakoa da Retana hiztegiaren ekarpen handiena —handiena eta benetan handia—, tradizioetik biltzen diren milaka eta milaka aipuetan datzala, batez ere *Fedearen Propagacioneco urtecaria*-tik eta Iparraldeko beste zenbait iturri eskuragaitzetatik bildu diren gai ugari, garrantzitsu eta aberatsetan. Baina ikusi dugunez, erdal ordainek, askotan, testu horiek zuzen interpretatzen baino areago, irakurlea desbideratzen laguntzen dute.

## Aipuak

- Gelpí, C., 1997, *Mesures d'avaluació lexicogràfica de diccionaris bilingües*. Doktore tesi argitaragabea.
- Landheer, R., 1983, «Ambiguïté et dictionnaire bilingue» in *Le dictionnaire. Actes du Colloque Franco-Néerlandais. 28-29 avril 1981*. Lille.
- Lhande, P., 1926, *Dictionnaire Basque-Français*. Paris.
- Mitxelena, K., 1974, «De lexicografía vasca (A propósito de *Axular-en Hiztegia* del P. Luis Villasante)», *FLV*6, 103-22.
- Sarasola, I., 2002, «Euskal hiztegitantzaren historiarako oharra: Añibarro, Iztueta eta Aizkibelen hiztegiez, eta Azkueren hiztegitantzaz». In X. Artiagoitia, P. Goenaga & J. A. Lakarra (arg.), *Erramu Boneta: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*. ASJU-ren Gehigarriak 45, EHU/UPV: Bilbo.